

Jurij Perovšek

IDEJNOPOLITIČNI IN SOCIALNO- GOSPODARSKI POGLEDI MEŠČANSKEGA TABORA

**OD DEVETDESETIH LET
19. STOLETJA DO DRUGE SVETOVNE
VOJNE NA SLOVENSKEM**

I.

Vprašanje pogleda na svet, življenjskih vrednot in njihovega idejnega, političnega, socialnogospodarskega ter etičnega značaja je eno od temeljnih vodil človekovega bivanja. Svoje, po različnih družbenih gradnikih opredeljeno razumevanje je na Slovenskem dobilo z oblikovanjem modernih političnih strank konec devetnajstega stoletja. Do nastanka ločenih političnih organizacij je prišlo po izteku slogaštva, ki je od srede sedemdesetih do začetka devetdesetih let v slovenski politiki vnovič uveljavilo strankarsko poenotenje v posameznih

slovenskih deželah na volitvah ter enotnost nastopanja slovenskih poslancev v državnem zboru in posameznih deželnih zborih v prizadevanju za narodne pravice.¹ Idejno ločevanje in novo strankarsko združevanje je z znanimi *Dvanajstimi večeri* sprožil neizprosni Mahničev ideološki diktat, ki je vodil do dokončne duhovne in politične ločitve v narodnem gibanju. Ta se je že približno dvajset let pripravljala in bolj ali manj prikrito tlela med Slovenci.²

Proces oblikovanja slovenskih idejnopolitično ločenih strankarskih organizmov, ki je tedaj že bilo nujen korak k modernizaciji naroda,³ se je začel leta 1890, ko so v Ljubljani 26. januarja ustanovili Katoliško politično društvo (KPD). Slovenci so s tem ujeli korak z evropskim razvojem sekularizacije družbe, v katerem je Katoliška cerkev lahko utrjevala položaj le s pomeščanjem svojega političnega nastopanja.⁴ Namen KPD je bil verski, narodni in gospodarski napredek Slovencev po načelu *Vse za vero, dom cesarja!* Društvo je zahtevalo versko šolo na podlagi maternega jezika, uveljavitev krščanskega duha v zasebnem in javnem življenju ter krščansko državo. Na krščanski podlagi naj bi reševali tudi socialno vprašanje. Društvo se je zavzelo za izboljšanje položaja kmečkega in rokodelskega stanu, obrtniške zadruge, progresivni dohodninski davek in reševanje delavskega vprašanja z ustanavljanjem delavskih zbornic. Opozorilo je tudi na potrebo po razširitvi železniških povezav na Slovenskem. Poseben poudarek je veljal svarilu pred »strupenim« židovskim liberalizmom, ki se ga je treba varovati, četudi se vsiljuje pod krinko »absolutne narodnosti«.⁵ Tem usmeritvam je sledila tudi na Kranjskem ustanovljena Katoliška narodna stranka (KNS), ki je začela delovati novembra 1895.⁶ Zahtevo po ohranitvi vere in verski šoli ter gospodarskem napredku zlasti kmečkega stanu je poudarilo tudi 5. marca 1890 ustanovljeno Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem. Obenem je terjalo narodno enakopravnost.⁷ Katoliške politične organizacije na Goriškem in Štajerskem v 19. stoletju še niso razvili.

Idejnopolične, kulturnoprosvetne in socialnogospodarske smernice delovanja katoličanov in razvoja krščanstva v slovenskih deželah so izdelali na 1. slovenskem katoliškem shodu 30. in 31. avgusta 1892 v Ljubljani.⁸ Shod je zahteval javne katoliške šole v slovenskem jeziku, pospeševanje katoliškega mišljenja v srednjih

1 Prim. Pleterski, *Šušteršič*, str. 33.

2 Pirc, *Rimski katolik*, str. 110–112, 118, 119, 122.

3 Pleterski, *Šušteršič*, str. 34.

4 Prav tam, str. 37.

5 *Slovenec*, 18, št. 9, 12. 1. 1890, str. 1, Pravila »katoliškega političnega društva« v Ljubljani; št. 60, 13. 3. 1890, str. 1–2, Prvi shod katol. polit. društva; 19, št. 26, 3. 2. 1891, str. 1, Rojaki!.

6 Prim. *Slovenec*, 23, št. 264, 16. 11. 1895, str. 1, Volilcem za dež. zbor kranjski!.

7 *Mir*, 9, št. 7, 10. 4. 1890, str. 1, Pravila katoliško-političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem, s sedežem v Celovcu; št. 8, 25. 4. 1890, str. 1, Prvi občni zbor.

8 Prim. Juhant, *Francišek Lampe in moderna*, str. 200.

šolah, svobodno slovensko katoliško gimnazijo s pripadajočim vzgojnim zavodom, ustanovitev svobodne katoliške univerze v Salzburgu, oblikovanje katoliških visokošolskih društev za slovenske visokošolce, krščansko utemeljeno znanstveno in umetniško delo, zakonsko ureditev položaja kmečkega stanu, rokodelcev in obrtnikov, ki bo preprečila njihovo propadanje, ter podprl oblikovanje kmečkih in obrtno-rokodelskih zadrug. Nastopil je proti izkoriščanju delavstva in zanj terjal zagotovitev stalnega dela, zavzel se je za delavsko varstveno zakonodajo in sodelovanje delavskih zastopnikov pri njenem izvajanju, zahteval je prepoved ženskega nočnega dela in uvedbo delavskega starostnega in bolezenskega zavarovanja ter izrazil željo po ponovni pridobitvi delavskega stanu za krščanski red. Zavzel se je spoštovanje nedeljskega počitka in omejitev poslovanja trgovin ob nedeljah in praznikih. Shod je posebej poudaril potrebo po poživitvi verskega življenja ter vsestranski prebujanosti in okrepitevi katoliške zavesti pri Slovencih. Pomembno vlogo pri tem je pripisal katoliškemu tisku. Svoje glavno sporočilo je strnil v izjavi, da »*smatra nespremenljiva načela katoliške vere kot glavni temelj javnopravnemu razvoju slovenskega naroda in izreka iskreno željo, da bi na tej trdni podlagi složno sodelovali vsi Slovenci v težkem boju za narodni obstanek slovenskega ljudstva*«. Ob tem je izrazil potrebo po tesnejši organizaciji slovenskega ljudstva na katoliško-narodni podlagi.⁹ To so na političnostrankarski način na Kranjskem storili z oblikovanjem KNS.

Drugi del političnega dueta meščanstva je bila liberalna stran. Njeno politično organiziranje je spodbudilo oblikovanje KPD. 2. februarja 1891 so v Ljubljani ustanovili Slovensko društvo, ki si je zadalo nalogo pospeševati duhovni in gmotni napredek slovenskega naroda in zahtevalo narodno enakopravnost. Društvo se je zavzelo za izboljšanje položaja trgovskega, obrtniškega in kmečkega stanu. Versko vzgojo v šolah je podpiralo, menilo pa je, da je že v zadostni meri zagotovljena. Zato ni zagovarjalo reform na tem področju.¹⁰ Na svojem prvem javnem shodu 15. februarja 1891 so zbrani slišali opozorilo krojaškega mojstra Matije Kunca, da je posebej treba upoštevati tudi socialno vprašanje. Treba se je posvetiti obrtniku in nasploh »malemu človeku«. Tedaj že vidni liberalni politik dr. Ivan Tavčar je Kuncu odgovoril, da »bode ‚Slovensko društvo‘ imelo gorko srce za slovenskega kmeta in obrtnika«. ¹¹ Tavčar je nastopil proti poseganju Cerkve v politiko. »Škofom gre veljava na cerkvenem polju,« je dejal, »in mi jim tam ne odrekamo pokorščine. Če pa posežejo škofje v politiko, potem morajo dopustiti, da se jim kritikujejo njihove politične zahteve ravno tako, kakor vsakemu drugemu politiku.«¹²

9 Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, str. 64–67, 81–83, 106–111, 116–119, 127–129, 143–144.

10 Slovenski narod, 24, št. 20, 26. 1. 1891, str. 1, Slovenskim rodoljubom!; št. 37, 16. 2. 1891, str. 2, Prvi javni shod »Slovenskega društva« v Ljubljani; št. 125, 5. 6. 1891, str. 1, »Slovenskega društva« III. javni društveni shod; Y, Slovensko društvo, str. 1.

11 Slovenski narod, 24, št. 38, 17. 2. 1891, str. 2, Prvi javni shod »Slovenskega društva« v Ljubljani.

12 Slovenski narod, 24, št. 37, 16. 2. 1891, str. 1, Prvi javni shod »Slovenskega društva« v Ljubljani.

Liberalci so svojo politično stranko, Narodno stranko za Kranjsko (NSK), ustanovili 29. novembra 1894. NSK je bila do konca 19. stoletja edina slovenska liberalna stranka. Zahtevala je narodno avtonomijo, spoštovanje slovenskega (in v Istri hrvaškega) jezika v uradih, pri političnih oblasteh in na sodiščih ter izključno materni (slovenski) jezik v ljudskih šolah, urejenih na podlagi verskega izpovedovanja. Na šolskem področju je obsodila germanizacijsko delovanje nemškega Schulvereina in poitalijančevalno delovanje Lege nazionale. Priporočala je vključevanje v družbe sv. Cirila in Metoda. Nadalje je zahtevala ustanovitev slovenskih srednjih šol in hrvaške gimnazije v Pazinu ter slovenskih ali hrvaških vzporednic na nižjih oddelkih gimnazij v Celju, Gorici, Trstu, Pulju in Kopru, v Ljubljani pa slovenske gradbene obrtne šole. Med njenimi zahtevami je bila tudi ustanovitev slovenske meščanske in trgovske šole. Poleg narodne enakopravnosti je terjala politično enakopravnost, zlasti uvedbo splošne volilne pravice, gospodarsko neodvisnost od tujega kapitala in izboljšanje gospodarskih razmer poljedelskega, trgovskega, obrtniškega in delavskega stanu. V tem smislu je ob svoji ustanovitvi pozdravila krščansko socialno gibanje. Obžalovala pa je, da se je posebej na Kranjskem »zapustil slovenski narodni program, a ustvaril drug (katoliški – op. J. P.) program, v katerem se slovenska narodnost ne nahaja kot smoter in kateri daje potuho popustljivosti in brezbržnosti v narodnih vprašanjih«. S tem so mislili na idejna, družbena in politična vodila, ki jih je poudaril 1. slovenski katoliški shod. V verskem pogledu NSK ni dopuščala dvoma. Priznavala je načela katoliške vere kot trden temelj razvoju slovenskega naroda in želela, da bi na tej in na narodni podlagi vsi Slovenci složno sodelovali v boju za narodov obstanek. Pri organiziranju narodnega dela naj bi enotno sodelovalo slovensko časopisje.¹³

Liberalni program je svoj glavni poudarek namenil narodni problematiki in v njem utemeljil tedanje katoliško-liberalno idejno razmerje *vera – narod*. Liberalna stran je katoliški že po 1. katoliškem shodu očitala zagovarjanje *katoliškega* nad *narodnim* in težnjo po neomejeni prevladi duhovščine v političnih vprašanjih.¹⁴ Ugotavljala je, da je bil shod »strankarsko političen in nespravoljubiv«. ¹⁵ Katoliški strani je napovedala boj in v njem posebej poudarila boj za narodnost.¹⁶ Že pred tem je podala svoje poglede na idejno in politično ravnanje katoliške strani. »Leca, na kateri bi se imela oznanjati le božja beseda,« je 7. avgusta 1891 zapisal *Slovenski narod*, »ni sedaj nič drugega, nego ‚bureau‘ za naročevanje klerikalnih glasil in tovarna za ogenj in žveplo, katero se siplje na narodno-napredno stranko (liberalno stran – op. J. P.) in nje liste.«¹⁷ Nekaj dni kasneje je dodal:

13 *Slovenski narod*, 27, št. 276, 1. 12. 1894, str. 1–2, »Narodna stranka« na Kranjskem.

14 *Slovenski narod*, 25, št. 209, 14. 9. 1892, str. 1, Po prvem slovenskem katoliškem shodu; št. 210, 15. 9. 1892, str. 1, Po prvem slovenskem katoliškem shodu.

15 *Slovenski narod*, 25, št. 195, 27. 8. 1892, str. 2, V Ljubljani, 27. avgusta.

16 *Slovenski narod*, 25, št. 210, 15. 9. 1892, str. 1, Po prvem slovenskem katoliškem shodu.

17 *Slovenski narod*, 24, št. 178, 7. 8. 1891, str. 1, Kdo seje preprič?

»Klerikalna klika izvun sebe nikomur ne priznava nobene veljave, ,sic volo, sic jubeo' (sic volo, sic iubeo – tako hočem, tako ukazujem, op. J. P.), to je njeno stalno geslo, kateremu bi se imel pokoriti vsak, kdor hoče pridobiti njeno priznanje. Pod to kruto diktaturo bi radi upognili vse duhove in vsem narekovali recept, po katerem se jim je ravnati v političnem, leposlovnem in sploh socialnem življenju. /.../ To vidi se v brezmejnem separatizmu, ki ima kakor kitajski zid ločiti klerikalno stranko (katoliško stran – op. J. P.) od ostalega slovenskega sveta.«¹⁸

Imeti hoče »svoje posebno stališče, biti tako rekoč *narod v narodu*«. ¹⁹ Tu je imel svojo vlogo tudi t. i. klerikalizem, ki je nedvomno, za vse obdobje naše obravnave, dejansko obstajal. O njem lahko govorimo tedaj,

»ko je katoliška stranka dejansko izrabljala nevednost vernikov, krščansko vero in njene skrivnosti ter svoje posebno poslanstvo za doseganje političnih ciljev. Kadar je katolištvo svojo premoč v političnem življenju doseglo na legitimem način, na primer prek političnih programov, ki so se oblikovali na katoliških shodih in drugih zborovanjih ali v okviru katoliške stranke, je bila ta povsem upravičena. To pa ne velja, kadar so duhovniki kot odločilni element za uveljavitev katoliških političnih in drugih načel v življenju za to zlorabljali t. i. nadnaravna sredstva.«²⁰

Liberalna stran je temu nasproti v vprašanju človekove bivanjske svobode zagovarjala načelno stališče, ki ga je po znanem španskem domoljubu, politiku, zgodovinarju in najboljšem govorniku tistega časa Emiliju Castelarju y Ripollu 27. decembra 1891 predstavil tajnik Slovenskega društva dr. Karel Triller: »'Ako je sploh kako višje absolutno pravo, nadkriljujoče državo, zemljo in vse drugo, tedaj je to pravica, človeštvu prirojena, da sme prosto izraževati svoje ideje: zategadelj se prostost misli ne sme omejiti nikjer, naj je misel, izražena v pisavi, naj se razkriva v živi besedi, naj bo nabita na vogalu ali pa zabeležena na praporu.'«²¹

Glede svobodomiselne drže, ki so jo na Slovenskem izražali nasproti političnemu katolištvu in stališčem cerkvenih predstavnikov ter obratno, je treba opozoriti, da je obe strani vodilo ozko presojanje. Takratni katolicizem je bil prežet z militantnim protiliberalizmom, liberalno usmerjeni izobraženci pa so krščanstvo slabo poznali in so izražali poglede, ki jih tudi razgledan in dobrohoten kristjan ni mogel priznati. Tako je imel Mahnič, s katerim najbolj povezujemo ločitev duhov, sorazmerno lahko delo. Njegovi nasprotniki niso skoraj nikoli dosegli njegove ravni. Na takšen način se je le malokdo lahko vrnil v obljubljeni mir vernega občestva. In iz klica, ki je vabil »domov«, je zvenela stroga cerkvena resnica, ni pa bilo slišati krščanske dobrohotnosti. Iz glasnih opominov

18 *Slovenski narod*, 24, št. 183, 13. 8. 1891, str. 1, Kdo se je prepil?.

19 *Slovenski narod*, 24, št. 190, 22. 8. 1891, str. 1, Kdo se je prepil?.

20 Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 82.

21 *Slovenski narod*, 24, št. 296, 29. 12. 1891, str. 2, »Slovenskega društva v Ljubljani« prvi letni občni zbor.

je bilo mogoče spoznati le voljo gospodarja, ki zahteva brezpogojno vrnitev. Tako je krščanska misel v dolgih stoletjih prežela vse slovenske medsebojne človeške odnose. Ker je bila vest krščanskega človeka na videz zgrajena za vse veke, so se pravice vesti posameznika v tesnobi norm izgubile. In zgodilo se je, da so bili resnični bojevniki za svetost in pravice subjektivne vesti razglašeni za najhujše grešnike, za odpadnike in pomočnike pekla.²²

Naj že sedaj povemo, da liberalci niso zavračali krščanske vere in nauka niti niso nasprotovali duhovščini kot taki.²³ Liberalci so bili – kljub napadom na Katoliško cerkev, duhovščino in katoliško vero –, gledano z dogmatično-zakramentalnega vidika, v zasebnem življenju lojalni katoličani. Udeleževali so se bogoslužja in verskih obredov, prejemali zakramente idr., pri tem pa ni šlo le za neko (tradicionalistično) pozunanjenje, ampak za izraz njihovega resničnega notranjega verskega prepričanja. V slovenskem primeru zato liberalcev ali, širše gledano, svobodomislecev – razen redkih posameznikov – ne moremo enačiti z ateisti, kar sta jim rada pripisovala katoliški tisk oziroma katoliška politika sploh. Slovenski liberalci ali njihovi temeljni predstavniki so bili katoličani; klerikom niso odrekli pristojnosti v versko-dogmatičnem pogledu, pripravljeni so se jim bili tudi sami podvreči. Od katoliške strani pa so se razlikovali v razumevanju določenih razsežnosti krščanstva, točneje katolištva, kot religije. Ta bi morala ostati na zasebni ravni in ne bi smela imeti nikakršnega vpliva na posameznikovo družbeno in politično ravnanje. Liberalna stran je nasprotovala temu, da bi kleriki imeli odločilno besedo na drugih področjih javnega življenja, medtem ko je katoliška zagovarjala papeževu in škofovsko avtoriteto (in avtoriteto drugih klerikov) tudi v družbenopolitičnem življenju.²⁴

Na drugem bregu je bil politični katolicizem. Na podlagi volje po katoliški vsesplošnosti je v nasprotju z liberalno stranjo zavzel ostro idejno in politično stališče. Že leta 1881 je *Slovenec* zaklical:

»Proč tedaj s tistim smešnim mladoslovenstvom /.../! Narodni Slovenec je verni kristijan; brezvernega liberalca ne spoznamo za pravega Slovenca, ampak za neko po ptujem modlu ali kalupu ponarejeno pokveko, ki slovensko govori. Take pokveke so bile pri za-nje ugodni priliki vselej sebični izdajalci /.../! Kar podlage nima, ne prestopi skušnje; sam jezik je veliko preslaba vez /.../. Bodimo vsi pošteni katoliki, potem bomo tudi pošteni Slovenci.«²⁵

Desetletje kasneje je kot vrednostno merilo poudaril: »*Kristjan je moje ime, in katoličan je moj priimek!*«²⁶ Namen slovenskih katoliških aktivistov

22 Tominšek Perovšek, *Frančišek Lampe: zmrno, z ljubeznijo*, str. 175–176.

23 Prim. *Slovenski narod*, 24, št. 125, 5. 6. 1891, str. 2, »Slovenskega društva« III. javni društveni shod.

24 Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 18, 20, 99, 103.

25 *Slovenec*, 9, št. 61, 2. 6. 1881, str. 2, Sveto leto 1881.

26 *Slovenec*, 19, št. 215, 22. 9. 1891, str. 2, Francoski delavci pri papežu.

pri osamosvajanju iz narodnega slogaškega objema že od vsega začetka ni bil usmerjen k politični diferenciaciji znotraj naroda, v smislu razločevanja od slovenskih liberalcev, temveč k osvojitvi celega naroda za katoliški politični tabor. Uresničevati so ga skušali tako, da so svoje idejno izhodišče zaostrovali celo proti izrecnim katolikom, če so ti imeli drugačen politični nazor.²⁷

Osvojitev naroda je pomenila nasprotnikovo izničenje. Vzpenjajoči se kasnejši prvak slovenskega političnega katolicizma v avstrijski dobi, dr. Ivan Šušteršič, je pot k temu cilju razglasil na 1. katoliškem shodu. Kot poročevalec pripravljalnega odbora je liberalizmu napovedal najodločnejši boj. »Čim odločneje, tem bolje«, je poudaril. Boj proti liberalizmu je za katoličane »sveta dolžnost«, saj sta ga najostreje obsodila papeža Pij IX. in Leon XIII. »S tem je nam katoličanom stališče dano.«²⁸ Očitkov, ki so mu jih kasneje izrekli, da hoče postati »rabelj liberalizma«, seveda le slovenskega, ni odklanjal.²⁹ Ne v svojem ne v strankinem imenu. Leta 1906 je kot nesporni katoliški politični voditelj izjavil: »Kakor je mamut moral izginiti v zgodovinski dobi, tako mora poginiti tudi liberalna stranka v modernem času. Noben kravji zvonec ne dá drugačne melodije iz sebe.«³⁰ Veljavna je bila usmeritev, ki jo je začrtal že 1. katoliški shod. Z njim se je z veliko ognjevitostjo začela ofenziva slovenskega katoliškega sveta proti vsemu, kar je bilo v ljudskem občestvu »slabega«, to se pravi liberalnega, framasonskega, husitskega, radikalnega, socialističnega in komunističnega.³¹

V gornji idejnopolitični vzorec je sodila še »mistika o satanu«. Po besedah vodilnega katoliškega filozofa s konca 19. in iz prve polovice 20. stoletja dr. Aleša Ušeničnika, zapisanih leta 1897 kot napotek političnemu katolicizmu, je bila njegova dolžnost boj proti masonstvu, naturalizmu, materializmu, materialističnemu spiritizmu in vsemu brezverstvu, saj so satanovo delo. Radikalni politični katolicizem je Mahničovo ločitev duhov začel razumevati kot pravico do satanizacije nasprotnika, ki zasluži samo izključitev in uničenje.³² To je pomenilo odpoved uveljavljanju katoličanov v slovenski družbi z zdravo tekmo, z zdravim medsebojnim merjenjem sil.³³ Pomenilo je neupoštevanje zmerne katoliškega idejnega in političnega pogleda, ki si je prizadeval za večjo uravnoteženost sil v družbi. Izražal ga je dr. Frančišek Lampe, ki je svoje poslanstvo videl v doslednem zagotavljanju pogojev in možnosti za spravo in mir med ljudmi, predvsem med Slovenci, da bi napredovali v omiki.³⁴ Kot je opozoril

27 Pleterski, *Šušteršič*, str. 34.

28 *Slovenec*, 20, št. 208, 13. 9. 1892, str. 1, Razpor na Kranjskem.

29 Pleterski, *Šušteršič*, str. 84.

30 *Slovenec*, 34, št. 79, 6. 4. 1906, str. 1, Deželni zbor kranjski.

31 Tominšek Perovšek, *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo*, str. 176.

32 Pleterski, *Šušteršič*, str. 74–75.

33 Prim. Bogo Grafenauer, *Slovensko narodno vprašanje*, str. 90.

34 Tominšek Perovšek, *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo*, str. 9, 10.

Bogo Grafenauer, je najplodnejši, a prezrti pol slovenskega katoliškega gibanja pomenil Lampe, in ne Anton Mahnič.³⁵ Pripomnimo naj, da sta sicer bila Lampe in Mahnič v prijateljskem odnosu.³⁶

Ostrina, s katero je politični katolicizem gledal na svoje liberalne nasprotnike, je veljala tudi za socialno demokracijo. Ta je bila zanj »sinček« liberalizma. Očital ji je brezverstvo in težnjo po revolucionarni spremembi vsega obstoječega družbenega reda. »Pasti mora vsaka verska družba, pasti morajo vsi prestoli, pasti mora vsak družabni razloček mej stanovi in mej spoloma.« Pred Slovenci se odpira dvojna pot: ali hoditi po poti pozitivnega krščanstva ali po poti brezverske socialne demokracije.³⁷ »Kroglje in bajoneti so res jedino orožje, s katerim se more novodobna država upreti socijalno-demokratičnim načelom«, je v letu (1896), ko so na Slovenskem ustanovili Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko (JSDS), pisal *Slovenec*. A ljudi, ki bi hoteli streljati na socialne demokrate, lahko državi zmanjka. »Samo jedna nasprotnica ostaja socijalni demokraciji, ki jo točko za točko od njenega temelja pričenši pobija in zmaguje. Ta je *katoliška cerkev*. Če bi že drugega dokaza ne imeli za to, bi nam zadostovalo to, da se socijalni demokratje tako besno zadirajo vanjo. Protestante, žide, turke puste pri miru, samo katoličane neprenehoma napadajo. Dobro vedó, kje se jim je najbolj bati.«³⁸

Slovenec je poudarjal, da socialno demokracijo vodijo Judje.³⁹ Ti so križali Zveličarja in tedanje sovraštvo do njega še ni umrlo. Danes se mu pri mnogih Judih pridružuje materializem in oboje, materializem in sovraštvo do krščanstva, je rodilo socialno demokracijo. Boj proti njej je torej določen. Glasi se: *boj za Kristusa, boj proti materializmu!* »Skušajmo rešiti po vseh svojih močeh mej seboj misel, da smo vstvarjeni od Boga in za Boga in da je naš konečni namen – komunizem neskaljene božje ljubezni v božjem gledanju! S tem se bomo ubranili socijalni demokraciji, s tem bomo pa tudi postavili trdne temelje gmotni sreči naroda, katerega sinovi smo in ki ga ljubimo!⁴⁰ Na prelomu stoletij je *Slovenec* že napovedal: »Sedaj vidimo na obzorju konture dveh čilih strank, stranke krščanske demokracije in stranke liberalno-socijalistiške demokracije. Dve načeli bodeta stali v bodočem stoletji v borbi, načelo krščansko-socijalno in načelo socijalno-demokraško.«⁴¹

35 Grafenauer, *Slovensko narodno vprašanje*, str. 90. Obravnavo Lampetovega življenja in dela gl. v že navedeni monografiji Mateje Tominšek Perovšek.

36 Tominšek Perovšek, *Frančišek Lampe: zmrno, z ljubeznijo*, str. 128, 162–163.

37 *Slovenec*, 24, št. 186, 14. 8. 1896, str. 1, Vedno jasnejši; št. 107, 9. 5. 1896, str. 1, Socijalna demokracija in njena sredstva. Prim. tudi *Slovenec*, 28, št. 191, 22. 8. 1900, str. 1, Pro ali contra?.

38 *Slovenec*, 24, št. 105, 7. 5. 1896, str. 1, 2, Socijalna demokracija in novodobne države.

39 *Slovenec*, 24, št. 132, 11. 6. 1896, str. 1, Razvoj socijalne demokracije; 28, št. 191, 22. 8. 1900, str. 1, Pro ali contra?.

40 *Slovenec*, 24, št. 132, 11. 6. 1896, str. 1, Razvoj socijalne demokracije.

41 *Slovenec*, 28, št. 191, 22. 8. 1900, str. 1, Pro ali contra?.

Dobre besede za socialno demokracijo niso našli tudi liberalci. NSK jo je že zgodaj označila za skrajno, revolucionarno. Svarila je, da postaja sila, ki jo bodo morale upoštevati vse stranke. In kot se kaže v svetu, je predvsem nevarno, da odločne meščanske stranke mirno spremljajo njeno delovanje, same pa se ne morejo meriti s socialnodemokratsko organizacijsko sposobnostjo. To se že opaža tudi na Slovenskem.⁴² Glede na tedanje razmere v slovenskih deželah so kot pripadniki Narodne stranke v socialni demokraciji videli večjo nevarnost zaradi njene ideje internacionalizma (v tem so med drugim videli tudi podobnost socialistov in katoličanov) kot pa zaradi grožnje, ki jo je pomenila za njihov družbeni položaj. Liberalci so odklanjali revolucijo. Socialistične ideje, ki so zahtevale enakopravnost ali celo izenačenje ljudi na vseh ravneh, tudi premoženjski, zanje niso bile sprejemljive, saj je bilo eno od temeljnih liberalnih načel pravica do lastnine. Po njihovem mnenju bi bili v dobi individualnega kapitalizma vsi socialistični poskusi smešni in nesmiselni. Edino področje, na katerem bi bilo sodelovanje med pristaši liberalizma in socialne demokracije mogoče, je bil boj proti političnemu katolicizmu.⁴³ Drugače pa je NSK z vsemi sredstvi, ki jih je imela na razpolago, ovirala razvoj delavskega gibanja in zlasti socialne demokracije.⁴⁴

Pripravljenost na povezavo z drugo politično stranko v boju proti KNS je liberalna stran uresničila januarja 1896. Da bi jo politično zadržala, se je v kranjskem deželnem zboru povezala z Nemci. Do tega je prišlo po deželnozborskih volitvah novembra 1895, ki jih je z relativno večino dobila KNS. V položaju, ko sta se morali za večinsko odločanje o spornih vprašanjih v deželnem zboru združiti dve stranki proti tretji, so se, da bi onemogočili KNS, liberalni poslanci zvezali z nemškimi.⁴⁵ Pri sklenitvi sporazuma z Nemci, za katerega sta se sicer potegovali obe slovenski stranki, je vsaj deloma svojo vlogo imela tudi idejna sorodnost slovenske liberalne in nemške stranke.⁴⁶ Narodna stranka se je v tedanjem političnem razmerju raje odločila za sodelovanje z nemško stranjo v deželnem zboru, kot pa da bi na Kranjskem odločala KNS. S tem je prelomila staro zapoved narodnega radikalizma, ki jo je leta 1885 izrekel Ivan Tavčar: »Kdor je Slovenec in Slovan, sme v politiki počenjati to in ono, nikdar pa ne sme paktirati z Nemci, ki morajo izginiti iz slovenskega političnega življenja ne samo kot faktor, ampak tudi kot pojem.«⁴⁷ Oblast v deželi je pripadla liberalno-nemški zvezi, idejni in politični premislek je imel večjo težo od narodnega. »V

42 Perovšek, Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi, str. 103.

43 Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 129–130.

44 Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 288.

45 Pleterski, *Šušteršič*, str. 48–49.

46 Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 308.

47 Lončar, *Politično življenje Slovencev*, str. 57. Cit. po Pleterski, *Šušteršič*, str. 49.

slovenskem liberalnem taboru se je pojavilo prepričanje, da so principi v politiki nepomembni.«⁴⁸ Vidni liberalni politik Ivan Tavčar, ki je s tem »naredil križ čez svojo skrbno gojeno politično rodoljubno identiteto«,⁴⁹ je v zavesti političnega zmagovalca po sklenitvi sporazuma s stranko nemških veleposestnikov dejal: S tem se naklada »klerikalni stranki post, ki bode trajal nekaj dalje, nego štirideset dni«. ⁵⁰ »Post« katoliške strani je bil kljub prenehanju liberalno-nemške zveze leta 1905 dejansko dolg – dobrih dvanajst let –, končal pa se je decembra 1908, ko je na podlagi reforme deželnega volilnega sistema, s katero je bila uvedena splošna in enaka volilna pravica za moške, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), v katero se je leta 1905 preoblikovala KNS, dobila absolutno večino. SLS je nato bila politična gospodarica Kranjske do konca obstoja habsburške monarhije. Na Kranjskem se je začela t. i. strahovlada SLS.

Že pred iztekom 19. stoletja se je pokazalo, da sta katoliška in liberalna stran nepopustljivi nasprotnici. Od tega sta se le izjemoma odmaknili. Leta 1897 sta na vseslovenskem in istrskohrvaškem shodu 14. septembra v Ljubljani skupno zahtevali uveljavljenje zakonsko zajamčene narodne in jezikovne enakopravnosti v šoli, uradih in v javnem življenju na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem, Primorskem, Goriškem, v Trstu z okolico in v Istri, narodno avtonomijo in ustrezne pogoje za zadržno organiziranje kmeta, obrtnika in delavca ter zagotovitev njihove kreditne podpore.⁵¹ Naslednje leto, 28. februarja 1898, so poslanci NSK in KNS v kranjskem deležnem zboru skupaj podali zahtevo za obrambo ustavnih pravic in zaščito slovenskega oziroma hrvaškega prebivalstva na območjih, kjer je zaradi številčnega stanja ali prikrojenega volilnega reda v deželnih predstavniških telesih v manjšini.⁵² Že 4. februarja in nato še 28. decembra 1898 pa so zahtevali ustanovitev univerze v Ljubljani s teološko, pravno in filozofsko fakulteto.⁵³

Drugače sta nasprotujoči strani ostali vsaka na svojem bregu. Decembra 1897 je politično že uveljavljeni Ivan Šusteršič na shodu KPD v Ljubljani z namenom, da bi razbil nemško-liberalno zvezo, pozval k spravi med strankama. Do sprave je kljub zadržkom na liberalni strani prišlo 23. februarja 1898, a je ostala »mrtvorajeno dete«. ⁵⁴ Sprava ni zagotovila medsebojnega sobivanja in sodelovanja, njeni dnevi

48 Grdina, Biografski portret Ivana Tavčarja, str. 58.

49 Prav tam, str. 57.

50 Tavčar, I., Konec igre!, str. 1.

51 *Slovenec*, 25, št. 210, 14. 9. 1897, str. 1–2, Vseslovenski in istersko-hrvatski shod; št. 211, 15. 9. 1897, str. 2–3, Vseslovenski in istersko-hrvatski shod; *Slovenski narod*; 30, št. 209, 14. 9. 1897, str. 2–3, Vseslovenski shod.

52 *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 39, str. 440. Glede ustanovitve Univerze v Ljubljani gl. str. 452, 459.

53 Prav tam, str. 177–178; *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 40, str. 13, 14. Glede ustanovitve Univerze v Ljubljani gl. tudi str. 14–15.

54 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 66. – Spravna pogodba med KNS in NSK je določala, da bosta kluba obeh strank v deželnem zboru v njegovem tekočem sklicu (1895–1901) složno delovala

»so bili kmalu preštetí.«⁵⁵ Razhajanja so se poglobljala. Nazorno so jih izrazili po odločitvi ljubljanskega knezoškofa dr. Antona Bonaventure Jegliča, ki je v tistem letu oznanil, da se je odločil za gradnjo katoliškega zavoda z lastno gimnazijo za vzgojo slovenske laične in duhovniške katoliške inteligence. Jegliča je k omenjeni odločitvi navedlo ravnanje liberalno usmerjene večine na zborovanju slovenskih visokošolcev avgusta 1898 v Ljubljani. Liberalni visokošolci so odklonili predlog katoliško mislečih predstavnikov, da naj bi bila osnova za oblikovanje skupne slovenske visokošolske organizacije katoliško krščanstvo. V to vprašanje je posegel tudi liberalni ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je v pozdravni napitnici na banketu, prirejenem zborujočim visokošolcem, dejal, da se na Slovenskem krščanska ideja premalo poudarja, katoliška pa že preveč. Jegličeva odločitev je na liberalni strani vzbudila silen odpor, ki ga je poosebljal Tavčar. Med drugim je dejal, da je škofova namera udarec v obraz Narodni stranki in dokaz, da hoče duhovščina duhovno podjarmiti ne le kmete, ampak tudi razumništvo. Jegliča je skušal onemogočiti tudi v ljubljanskem občinskem svetu.⁵⁶ Ob otvoritvi Zavoda sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano (t. i. škofovih zavodov) 21. septembra 1905 je *Slovenski narod* izjavil, da je zavod »trdnjava, v kateri se bodo vzgajali prvoborci najfanatičnejšega klerikalizma; iz njih bodo izhajali ljudje, ki bodo z vsemi silami delali na to, da zaslužnijo narod rimskemu klerikalizmu«. Dan, ko so odprli Zavod sv. Stanislava, je dan, ko se je na Slovenskem proti njemu začel brezobziren sistematični boj.⁵⁷ – Zavod je bil do konca avstrijske dobe edina popolna samostojna slovenska gimnazija, res zasebna, toda s pravico javnosti.⁵⁸ V 36 letih njegovega delovanja je v njem zraslo nadpovprečno število kasnejših pomembnih slovenskih duhovnikov, kulturnih in znanstvenih ustvarjalcev ter javnih delavcev, ki so v vsenarnodnem pogledu označili zgodovino Slovencev 20. stoletja.⁵⁹

Jegličeva odločitev za izgradnjo omenjenega zavoda je značilno ponazarjala katoliško-liberalno razhajanje. V zadnjem letu stoletja so ga na liberalni strani jasno opredelili: »S klerikalizmom je vsako paktiranje nemogoče, klerikalizem je tuj, protinaroden element, ki se da pač premagati in zadušiti, s katerim pa je sprava že zategadelj izključena, ker klerikalizem ne pozna kompromisov nego zahteva brezpogojno podvrženje.« V načelih KNS in NSK je taka razlika kot med ognjem

»za razvoj javnega življenja v kulturnem, socialnem in gospodarskem pogledu na krščanski podlagi in zlasti odločno potegovala se za narodne pravice ter politični, gospodarski in socialni napredek slovenskega ljudstva.« (*Slovenec*, 26, št. 63, 18. 3. 1898, str. 1–2, Sprava; *Slovenski narod*, 31, št. 63, 18. 3. 1898, str. 1–2, Spravna pogodba).

55 Pleterski, *Šuštersič*, str. 77.

56 Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 89–92.

57 *Slovenski narod*, 38, št. 216, 21. 9. 1905, str. 2, Dnevne vesti: zavodi sv. Stanislava.

58 Prunk, *Škof Jeglič – politik*, str. 33.

59 Gabrovec, *Ustanovitev zavoda sv. Stanislava*, str. 414, 416.

in vodo. Naša stranka mora paziti, »da njenega ognja ne pogasne klerikalna voda«, sta leta 1899 opozarjala *Slovenski narod* oziroma Ivan Tavčar.⁶⁰ Enako je na drugi strani opozarjal katoliški politik in socialni organizator dr. Janez Evangelist Krek: »Kar se tiče splošno liberalizma, je vsakemu pametnemu človeku jasno, da ž njim ni mogoča *nobena sprava*. Saj je liberalizem ravno negacija tega, kar hoče, kar brani, za kar se bori katoliška politika. Katoliški politiki, ki se spuščajo z liberalizmom v pravne pogodbe, sami sebi rušijo temelje.« Ne gre za *spravo*, ampak za *taktiko*.⁶¹

Idejno in politično izključevanje med katoliško in liberalno stranjo ni bilo edina raven njenega razmejevanja. Odražal ga je tudi odnos do socialnogospodarskih vprašanj. Dejansko je bil enostranski, saj se, kot je leta 1909 priznal načelnik Narodno napredne stranke za Kranjsko (NNSK), v katero se je leta 1901 preimenovala NSK, Ivan Hribar, stranka vse do jeseni 1906 »ni s tisto intenzivnostjo, kakor bi bilo želeti, lotevala gospodarskega in socialnega dela«. Res so ustanovili denarne zavode in celo banko, »a onega sistematičnega dela, ki je dandanes neobhodno potrebno, se je pogrešalo«. ⁶² Prepustili so ga katoliški strani, ki je sredi devetdesetih let 19. stoletja odprla vrata krščanskosocialnemu poletu.⁶³ Njegov glavni snovalec Janez Evangelist Krek je izhajal iz prepričanja, da je krščansko vero treba odpreti ubogim, zatiranim, kmetom in delavcem ter jim pomagati, da se osamosvojijo.⁶⁴ S krščanskimi načeli, ki so temelj resnice in pravice, naj bi docela prekasili socialnogospodarsko, organizacijsko in politično življenje slovenskega ljudstva in s tem odstranili prevladujoč gospodarski nered.⁶⁵ Krek je na podeželju ustvaril razvejano združeno organizacijo, ki je kmečki sloj vzela v gospodarsko zaščito, s povezavo krščanskosocialnega delavstva v strokovno organizacijo pa je vodil vsestranski družbeni boj za delavske pravice.⁶⁶ Z združništvom je med gospodarsko in socialno šibkejšimi sloji, zlasti pa med kmečkim prebivalstvom, vzpostavil model odgovornega, samozaščitnega gospodarskega in socialnega ravnanja. Pri tem je na podeželju imela pomembno vlogo duhovščina, ki je v okviru KNS vzpostavljala politično vodeno kmečko samozadostnost z zamejitvijo gospodarskega življenja v okvir zaokrožene združne organizacije (kredit, prodaja, nakupovanje). Na ta način so s pomočjo centraliziranih združnih omrežij večinski del prebivalstva vključili v kapitalistično gospodarstvo in obšli lokalne liberalne gospodarske strukture. Katoliška stran je s kmečkimi in delavskimi zadrugami ter s krščanskosocialno

60 *Slovenski narod*, 32, št. 294, 23. 12. 1899, str. 2, Božič; št. 29, 6. 2. 1899, str. 2, Volilni shod na Krškem.

61 *Slovenec*, 27, št. 65, 20. 3. 1899, str. 1, O taktiki katol.-nar. stranke proti slov. liberalizmu.

62 *Slovenski narod*, 42, št. 27, 4. 2. 1909, str. 1, Shod zaupnikov narodno napredne stranke.

63 Prim. Pleterski, *Šušteršič*, str. 46–47.

64 Juhant, Krek in krščanskosocialno gibanje, str. 107.

65 Vidovič-Miklavčič, Krekovo združništvo, str. 175.

66 Pelikan, Krek – modernizator katoliškega gibanja, str. 139; Juhant, Krek in krščanskosocialno gibanje, str. 104, 107.

delavsko organizacijo oblikovala široko volilno bazo in si zagotovila politično prevlado.⁶⁷ Nasploh so se slovenski katoliki uspešno organizirali in v marsičem – zlasti v naporih za demokratizacijo, razmah filozofije in zgodovinskih ved ter v prizadevanjih za vsestranski duhovni in materialni dvig podeželskega okolja – postali steber modernizacije na Slovenskem.⁶⁸

Na liberalni strani, ki razen na deklarativni ravni potreb kmečkega in delavskega prebivalstva ni zaznala, so proti katoliškemu krščanskosocialnemu združnemu delu organizirali silovito politično gonjo. V njenem ospredju je bil Ivan Tavčar.⁶⁹ »V mnogih govorih na političnih shodih, v deželnozborskih razpravah in v člankih v *Slovenskem narodu* je v zadnjih letih 19. stoletja do onemoglosti objavljaj številne variacije na temo usodne škodljivosti konzumnih zadrug za narodno tkivo, gospodarstvo, državo in družbo.« Liberalna politika krščanskosocialnemu združnemu delovanju ni priznavala družbene legitimnosti in je zaradi gospodarskih interesov svojih pripadnikov ter njihovega dojemanja gospodarskega razvoja v njem videla le grožnjo za svoj položaj in vizijo kapitalizma individualnih lastnikov.⁷⁰ A ljudstvo je bilo, razen »liberalne trdnjave« v Ljubljani ter v mestecih in trgih na Kranjskem, gospodarsko in politično organizirano na strani KNS. Moderni, na ljudstvo usmerjeni politični katolicizem, je liberalizem porazil v pretežnem delu podeželja.⁷¹ Že v prvem desetletju političnega pluralizma na Slovenskem se je v osrednji slovenski deželi katoliška stran izkazala za vodilno družbeno in politično silo.⁷² V kranjskem okviru se ji je nasmihala »osvojitve naroda«. Na drugi strani se je prihodnost liberalne stranke kot samostojnega političnega dejavnika napovedovala predvsem kot napor omejevanja katoliške idejnopolične vloge in družbenega vpliva. V takih razmerah je leta 1899 v svojem božičnem pastirskem pismu škof Jeglič napovedal 2. slovenski katoliški shod. Shod si je zamislil kot cerkveno in versko manifestacijo, ki naj bo podlaga razčlenitvi gospodarskih in socialnih vprašanj.⁷³

II.

Katoliško in liberalno stran so v 20. stoletje popeljali 2. katoliški shod 10.–12. septembra 1900 v Ljubljani, zmagi KNS na državno- in deželnozborskih volitvah

67 Lazarevič, *Krek med imperativom politike in izzivi kapitalizma*, str. 179, 175–176. Prim. tudi Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 265, 267; Juhant, *Krek in krščanskosocialno gibanje*, str. 110; Pelikan, *Krek – modernizator katoliškega gibanja*, str. 148.

68 Grdina, *Ivan Cankar*, str. 91.

69 Vidovič-Miklavčič, *Krekovo združništvo*, str. 176, 179, op. 8.

70 Lazarevič, *Ivan Tavčar in izgubljeni bog*, str. 128, 131.

71 Kermavner, *O nekaterih spornih prijemih*, str. 224.

72 Prim. Perovšek, *Organizacijsko-politična slika*, str. 54.

73 Granda, *Jeglič in katoliški shodi*, str. 334–335.

decembra 1900 oziroma septembra 1901 (KNS je tedaj opominjala, da je Kranjska katoliška deželna),⁷⁴ zbor zaupnikov NNSK julija 1901 in odločitev KNS, da »osvojitve naroda« doseže po poti boja za demokratizacijo političnega življenja. Zadnje je pomenilo boj za splošno, enako, tajno in neposredno volilno pravico (moških), ki jo je avgusta 1900 napovedal predsednik KPD (dejansko vodja KNS) Ivan Šusteršič.⁷⁵ »S tem je določil os vsega nadaljnjega razpravljanja o glavnih problemih države, družbe in naroda.« Tako je najbolj neposredno in že zgodaj utrl pot zahtevi liberalnega parlamentarizma po uvedbi splošne, enake, tajne in neposredne volilne pravice v program slovenskega političnega katolicizma, ki je na ta način pred prvo svetovno vojno uspešno lovil korak za gibanjem te vrste v Srednji in Zahodni Evropi.⁷⁶

Z novim stoletjem na obeh straneh seveda niso pozabili na odrekanje pravice do obstoja svojemu nasprotniku. Globoka ideološka razhajanja, ki so ju ločevala, so potrdila, da je bilo zanj sobivanje različnih svetovnonazorskih prepričanj izrazit mišljenjski in bivanjski problem.⁷⁷ »Boja ne bo prej konec, dokler ne pade ena izmed obeh strank«, je poudarila katoliška stran, liberalna pa ji je napovedala »boj do noža«.⁷⁸ Katoliški pol se je svoji rasti posvetil na svojem 2. shodu. Shod je imel pretežno socialni značaj. Dotaknil se je vseh perečih socialnih vprašanj slovenskega ljudstva in podprl Krekov krščanskosocialni program. Sprejeli so sklepe o socialnih potrebah za kmetijski, obrtni, trgovski in delavski stan ter sklepe glede karitativnih dejavnosti bratovščin, družb in društev. Zavzeli so se tudi za ustanovitev univerze v Ljubljani. Shod je, skladno z malo kasnejšim poudarkom v *Slovenecu*, da »duša našega naroda pa je in ostane katoliška«, pomenil nov zagon za nadaljnje organizacijsko in obnovitveno delo katoliškega gibanja. Poudaril je tudi potrebo po obrambi proti liberalizmu in socialni demokraciji. Po liberalni oceni je shod potekal »v znamenju najbesnejšega ščuvanja«. Na podlagi idejnih in socialnogospodarskih smernic 2. shoda je Jeglič leta 1901 zavrnil zamisel zблиžanja z liberalci;⁷⁹ k temu je v letih 1898 in 1899 z »bojevito prirezanim peresom in ostro nabrušenim jezikom« pripomogel Ivan Tavčar.⁸⁰ Jeglič je na začetku stoletja

74 *Slovenec*, 28, št. 264, 17. 11. 1900, str. 1, Katoliškim Slovincem na Kranjskem!.

75 Pleterski, *Šusteršič*, str. 98–101.

76 Prav tam, str. 99, 101.

77 Prim. Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 147–158.

78 Prometheus, *Kaj nas loči?*, str. 2; *Slovenski narod*, 34, št. 191, 22. 8. 1901, str. 1, Slovenskim deželnozbornim volilcem!. O tem gl. tudi Perovšek, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 17.

79 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 112–133; Potočnik, *Krek in socialna misel*, str. 83; Granda, Jeglič in katoliški shodi, str. 336; Granda, I. in II. slovenski katoliški shod, str. 105; Vidovič-Miklavčič, *Krekovo združništvo*, str. 175; Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 94; *Slovenec*, 29, št. 182, 10. 8. 1901, str. 2, Slovenskemu narodu na Kranjskem!; *Slovenski narod*, 33, št. 209, 12. 9. 1900, str. 2, Dnevne vesti: katoliški shod.

80 Grdina, *Ivan Cankar*, str. 227.

v več pastirskih pismih vernike tudi posvaril, naj – če želijo biti dobri kristjani in upajo na blagoslov z nebes – ne naročajo, berejo in širijo liberalnih časopisov in volijo tistih, ki se ob njih zbirajo.⁸¹ Če bi ravnali drugače, bodo »grdi uporniki zoper sv. cerkev, zoper Kristusa, božjega njenega ustanovitelja, in zoper Boga in si ne naprtite na dušo novega smrtnega greha.«⁸²

Ob svojih idejnopoličnih in socialnogospodarskih smernicah so se ustavili tudi liberalci. Tedaj so svoj program, oblikovan leta 1901, v idejnopoličnem pogledu zaostri. Zahtevali so svobodno šolstvo, sicer zgrajeno na kulturnih načelih krščanstva, a neodvisno od Cerkev, in zakonsko zagotovljeno onemogočenje zlorabe vere v politične namene, posebej glede izražanja ljudske volje ob volitvah. Poudarili so kulturno in gospodarsko ekskluzivnost meščanstva, pomen trgovskega in obrtnega stanu ter se izrekli za gospodarski in socialni dvig kmečkega in delavskega stanu. Delavstvu naj bi zagotovili bolezensko, nezgodno in starostno zavarovanje ter zavarovanje za onemoglost. Zadržno (krščanskosocialno) združevanje kmetov so ostro obsodili.⁸³

Glavni politični in družbeni poudarek na Slovenskem na začetku 20. stoletja je veljal zahtevi KNS za splošno, enako, tajno in neposredno volilno pravico. KNS je s stopnjevanim političnim delovanjem v letih 1902–1905 dosegla, da je deželni zbor leta 1905 z glasovi obeh slovenskih strank sprejel predlog za uveljavljenje zelene volilne pravice za volitve v deželne zbore in državni zbor.⁸⁴ Liberalna stran ji je do tedaj nasprotovala, saj je boj KNS za volilno reformo temeljil na dejstvu, da splošna in enaka volilna pravica podira stare meje med mestnimi občinami in podeželjem ter jemlje njenim liberalnim nasprotnikom na Kranjskem skoraj vsako možnost; NNSK se je načelno sicer izrekala za volilno reformo, a pod pogojem, da bi priznavala kancelarparagraf, to je zakonsko prepoved političnega vplivanja Cerkev na volivce.⁸⁵ Do take prepovedi ni prišlo. Volilno reformo za državni zbor so uzakonili leta 1907, za deželni zbor pa leto kasneje. Katoliška stran je na podlagi svojega političnega zaledja dobila priložnost osvajanja slovenskega političnega telesa na Kranjskem in tudi širše.⁸⁶ A četudi bi bili razlogi KNS za zahteve po volilni reformi povsem strankarskega značaja, je pomembno predvsem to, da je s temi zahtevami slovenskemu človeku in narodu omogočila, da se je začel politično izobraževati, da se je bil zmožen politično odločati in se je lahko odločal kot Slovenec posameznik in kot član skupnosti, to je slovenskega

81 Jeglič, Za deželnozbornske volitve, str. 85–86; Jeglič, Vernikom ljubljanske škofije, str. 59–60; Jeglič, Po božji in apostolskega sedeža milosti, str. 20.

82 Jeglič, Vernikom ljubljanske škofije, str. 59–60.

83 *Slovenski narod*, 34, št. 164, 20. 7. 1901, str. 1, Naš program.

84 Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 15–18.

85 Pleterski, *Šušteršič*, str. 89, 92. Gl. tudi Perovšek, Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi, str. 99; Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 92–93.

86 Prim. Pleterski, *Šušteršič*, str. 162; Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 302.

naroda; lahko je sprejel samostojne odločitve, s čimer se je približal temu (ali to celo dosegel), kar označujemo z modernostjo v političnem smislu.⁸⁷

Sredi prvega desetletja 20. stoletja so se liberalci uprli zamisli KNS, da bi ustanovili veliko slovensko ljudsko stranko, ki bi ji bila temelj obstoječa katoliška politična organizacija. Ostro, a točno so izjavili, da gre za manever, s katerim hočejo NNSK spraviti »klerikalcem pod nož«. Stranki sta se razhajali tudi v pogledih na nedeljski počitek v trgovinah in obrti ter na tedanje stavkovne boje delavstva, kar je katoliška stran podprla, liberalna pa ne.⁸⁸ Ob ustanovitvi Slovenske ljudske stranke 27. novembra 1905 (stranka je zajemala pripadnike katoliškega gibanja na Kranjskem), je njen načelnik Šusteršič znova poudaril medsebojne ločnice. Napovedal je, da bodo proti tistim, ki jim je edini program surovost in bogoskrunstvo, torej proti liberalcem, vodili boj do uničenja,⁸⁹ liberalci pa so naslednje leto skupaj s socialnimi demokrati pripravili veliko manifestacijo proti 3. katoliškemu shodu, ki je potekal od 26. do 28. avgusta 1906 v Ljubljani. Resolucija, ki so jo sprejeli, je poudarila, da je

»klerikalizem /.../ narodna, socialna in kulturna nevarnost, proti kateri se je treba v interesu splošne povzdige posameznika in človeštva upreti z vsemi legalnimi sredstvi«. Pri tem je treba »združevati vse moči brez obzira na gospodarska in politična nasprotja, ki jih ni treba tajiti, ne zapostavljati, ki pa ne smejo ovirati koncentracije vseh moči v varstvo skupnih interesov proti antikulturnemu klerikalizmu.«⁹⁰

Tretji slovenski katoliški shod je potrdil sklepe 1. in 2. shoda in se predvsem posvetil vprašanju njihovega nadaljnjega uresničevanja.⁹¹ Izstopala je zahteva za svobodo Cerkve in svobodno politično udejstvovanje katoličanov. Shod je pomenil dokončanje procesa vsestranskega razmaha katoliškega gibanja, ki ga je izrazila resolucija organizacijskega odseka, naj se »vsi katoliško misleči Slovenci /.../ združijo v veliko stranko, ki obsegaj vse sloje in vse pokrajine slovenskega ljudstva.«⁹² S 3. shodom je slovensko katoliško gibanje dobilo dokončno izdelano obliko, politično utelešeno v Vseslovenski ljudski stranki (VLS). V vsenarodnem okviru so jo oblikovali 17. oktobra 1909 v Ljubljani, njen načelnik pa je postal Šusteršič.⁹³ Krek je ustanovitev VLS razumel kot uresničitev politično združene slovenske domovine in slovenskega ljudstva.⁹⁴ Katoliška stranka naj bi torej bila slovenski narodnopolitični smisel, ali kot je

87 Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 303.

88 *Slovenec*, 30, št. 196, 27. 8. 1902, str. 1–2, Vojna zoper nedeljski počitek!; –n, Nedeljski počitek o trgovinskem obrtu, str. 1; Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 21–22.

89 *Slovenec*, 33, št. 273, 29. 11. 1905, str. 1, Po triletnem boju.

90 *Slovenski narod*, 39, št. 195, 27. 8. 1906, str. 2, Sijajen ljudski shod v »Narodnem domu«.

91 Granda, Jeglič in katoliški shodi, str. 339; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 126.

92 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 125–126; *III. katoliški shod*, str. 83.

93 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 158; Granda, Jeglič in katoliški shodi, str. 340.

94 Krek, *Zora zori*, str. 1.

nekaj mesecev po 3. shodu zapisal *Slovenec*: pravilo je SLS, »pravilo bo zmagalo; izjeme bodo pa žvotarile življenje surovega zanikanja. /.../ Kdor ne bo najprej v njenem okrilju (SLS – op. J. P.) iskal izraza svojim težnjam, ga nihče ne bo slišal.« Izrečeno je bilo stališče popolnega izključevanja. V takih razmerah naj bi se pametni, samostojno misleči liberalci odstranili iz političnega življenja.⁹⁵ Zunaj njega bi morala biti tudi protiverska, materialistična »povaljana dekla« liberalizma – socialna demokracija. Njena moč je samo izraz šibkosti države.⁹⁶ Po Cankarjevih besedah je bila SLS v tem obdobju na merodajnih krajih razumljena kot glasnica slovenskega naroda.⁹⁷

Liberalci so v tistem času uvideli, da morajo ponovno preudariti načela svojega delovanja. 15. novembra 1906 se je v Ljubljani zbral shod zaupnikov NNSK, ki je sprejel nov strankin program. Program se je vsebinsko oprl na razmišljanje člana Izvršilnega odbora NNSK Karla Trillerja, ki je marca 1906 v *Slovenskem narodu* objavil obširno razmišljanje o programskih in političnih smernicah strankinega dela.⁹⁸ NNSK se je leta 1906 predstavila kot stranka »nacionalizma, demokratizma in svobodomiselnosti«. Zahtevala je narodno avtonomijo, katere cilj je bil doseči Združeno Slovenijo in združitev s Hrvaško, splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico na podlagi proporcionalnega sistema, zaščito kmečkega in obrtniškega stanu, svobodno trgovino in lastno slovensko industrijo, izboljšanje položaja uradništva ter učiteljstva, slovensko univerzo v Ljubljani in narodno organiziranje delavstva. Stranka se je odločila za kulturno in gospodarsko zблиževanje s slovanskimi, zlasti jugoslovanskimi narodi. Izstopal je poudarek, da se bo »slej ko prej z vsemi sredstvi borila zoper neznosno zlorabo cerkve in duhovnih oblasti v politične in posvetne svrhe«. Zahtevala je strogo ločitev Cerkve od države in od Cerkve popolnoma svobodno šolo. Obsodila je tudi trgovskemu stanu sovražno strankarsko (katoliško) združevanje kmeta konsumenta.⁹⁹

Prenovitev se liberalni strani ni posrečila. Novi program NNSK glede na tedanja strankina stališča v idejnopolitičnem pogledu ni prinašal posebnih novosti. V socialnogospodarskem pogledu pa je ostal na ravni načelnih stališč in ni ponujal širše razčlenbe delovanja na tem področju. Kljub Hribarjevi kasnejši ugotovitvi, ki je navajala k misli, da je tu prišlo do sprememb, je dejansko obveljalo tisto, kar je že marca 1906 zapisal Triller:

95 *Slovenec*, 34, št. 298, 31. 12. 1906, str. 1, 1906.

96 *Slovenec*, 38, št. 285, 13. 12. 1900, str. 1, Čegava je kranjska deželca; 34, št. 23, 29. 1. 1906, str. 1, Socialna demokracija drugod in pri nas; 36, št. 287, 14. 12. 1908, str. 2, Shod zaupnikov S. L. S.

97 Grdina, *Ivan Cankar*, str. 187, 244.

98 Triller, Pred shodom zaupnikov NNS, 6. 3. 1906, str. 1; 7. 3. 1906, str. 1; 8. 3. 1906, str. 1–2; 9. 3. 1906, str. 1–2; 10. 3. 1906, str. 1; 13. 3. 1906, str. 1; 14. 3. 1906, str. 1–2; 15. 3. 1906, str. 1–2; 16. 3. 1906, str. 1–2; 17. 3. 1906, str. 1; 20. 3. 1906, str. 1; 21. 3. 1906, str. 2; 22. 3. 1906, str. 1–2; 23. 3. 1906, str. 1–2.

99 *Slovenski narod*, 39, št. 254, 6. 11. 1906, str. 1, Iz eksekutivnega odbora narodno-napredne stranke; št. 264, 17. 11. 1906, str. 2–3, Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.

»Jedro narodno-napredne stranke so imovitejši posestniki in mestjanje. Ti imajo mnogo prednosti, a imajo tudi mnogo napak. Glavna je pač ta, da nimajo pravega smisla za krivice, ki se gode siromašnejšim slojem, delavcem in malim posestnikom, in za težave, s katerimi se ti bore. /.../ To je vzrok, da so klerikalci zamogli maso našega naroda, propadajočega kmetovalca in deloma tudi delavca, ujeti v svoje zanjke in si pridobiti precejšnjo politično moč.«¹⁰⁰

Kot je naslednje leto poudaril Tavčar, je NNSK bila (in ostala) »buržoazijska stranka«. V odnosu do delavstva je to pomenilo, da se njeni pripadniki niti od daleč ne smejo spogledovati z za človeško družbo nevarnimi načeli, ki jih zagovarja socialna demokracija.¹⁰¹ NNSK je od nje, kljub skupnemu kulturnoboju stališču nasproti političnemu katolicizmu, ločil »globok prepad«. ¹⁰² Sama se je na svoji strani prepada izgubila v nadaljnji brezplodni »farški gonji« in udarjanju na »votli narodni boben«. ¹⁰³ »T. i. farške gonje, ki jih je sprožal *Slovenski narod*, so predstavljale moralno nižišče slovenskega tiska.« Čeprav se je pozneje močno poudarjala odločilna vloga *Narodovega* urednika Miroslava Malovrha v njih, je bil ta le izvajalec Tavčarjeve volje. ¹⁰⁴ Liberalno *Jutro* je ob Malovrhovi smrti leta 1922 spomnilo, »koliko se je tu porabilo energije, koliko se je prelilo strasti in tinte in vse to često za prazen nič, za kampanilske (ozkosrčne – op. J. P.) spore, ki so tako prevladali v onih letih našega političnega življenja!« Brez pomena pa ti boji naj ne bi bili. »Ves kampanilistični turnir je bil prva politična šola, odkar smo se diferencirali po ekonomskih temeljih, svetovnih naziranjih in političnih programih.«¹⁰⁵

NNSK je do izbruha prve svetovne vojne tonila na lestvici politične moči. Na volitvah v državni in deželni zbor leta 1907 in 1911 oziroma 1908 in 1913 je krepko zaostala za katoliško stranjo.¹⁰⁶ Ob tem so se nasproti elitističnemu gledanju NNSK, ki je skrbela predvsem za koristi svojih pripadnikov ter za srednji stan, trgovce, obrtnike in bogatejše kmete, na liberalni strani pojavile kritične skupine oziroma struje, ki so skušale preseči tedanji slovenski liberalizem. Ta je ostajal pri klasičnih, za tisti čas že nazadnjaških načinih delovanja in marsikdaj tudi načinih mišljenja ali razumevanja tedanjega družbenopolitičnega položaja. Te struje – narodno radikalna mladina, Slovenska gospodarska stranka in skupina, zbrana ob kamniškem časniku *Naš list*, so skušale uveljaviti načela socialnega liberalizma, ki si je v zahodnih državah dejavno prizadeval za rešitev socialnega

100 Triller, *Pred shodom zaupnikov NNS*, 6. 3. 1906, str. 1.

101 Tavčar, I., *Kristanova kandidatura*, str. 1.

102 *Slovenski narod*, 40, št. 113, 16. 5. 1907, str. 1, *Volitve*.

103 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 97. Gl. tudi Perovšek, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 27.

104 Grdina, *Biografski portret Ivana Tavčarja*, str. 41.

105 *Jutro*, 3, št. 57, 8. 3. 1922, str. 1, Ljubljana, 7. marca.

106 Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 297, 306, 636–366.

vprašanja vseh stanov, tudi delavstva, in za demokratizacijo političnega življenja. A njihovi načrti, da bi začeli resno delo med ljudstvom na vseh področjih, od političnega, gospodarskega in izobraževalnega do socialnega, ter ga seznanili z bolj demokratičnim in zato manj grobim liberalizmom, so ostali le pri idejah. Mogočna katoliška organiziranost na vseh področjih posameznikovega in narodovega življenja ter močna idejna, zlasti pa finančna odvisnost ob obstoječe liberalne stranke sta bila med glavnimi razlogi za neuspešne poskuse teh struj, ko je šlo za demokratizacijo tedanje slovenske liberalne politike. Konec prvega desetletja 20. stoletja so se priključile oziroma vrnila v NNSK.¹⁰⁷

III.

Ob razpokah v svoji kranjski strukturi je slovenski liberalizem v prvih letih 20. stoletja svoj politični obseg razširil na Goriško in Štajersko. Na Koroškem do ločitve duhov ni prišlo, kar je v tem delu slovenskega narodnega telesa zavrlo oblikovanje liberalne politične organizacije.¹⁰⁸ V Trstu in Istri pa je ostajala slovenska politika pod prevladujočim vplivom slovenskih (in hrvaških) pomeščanjenih elementov, laičnih narodnjakov, ki zaradi hudega pritiska vladajočih italijanskih liberalnih nacionalistov niso silili slovenske (in hrvaške) duhovščine v razcep, hkrati pa so uspešno ustavljali asimilacijo slovenskih priseljencev v Trstu.¹⁰⁹ Organizirani so bili v Političnem društvu Edinost.¹¹⁰

Za liberalce zunaj Kranjske je bilo značilno, da niso do skrajnosti zaostrovali idejnopoličnega soočenja s katoliško stranjo. Ta se je na začetku 20. stoletja prav tako samostojno organizirala v izvenkranjskem prostoru. Liberalna Narodno napredna stranka za Goriško (NNSG), ki so jo ustanovili 8. marca 1900 v Gorici, je v osnovnih idejnopoličnih izhodiščih izražala enake poglede kot liberalci na Kranjskem. Nasproti delavstvu pa je pokazala bolj prijazno stališče kot kranjska NNS, ni pa podpirala njegovih revolucionarnih namer. Brez pridržkov in z globokim prepričanjem je zagovarjala še splošno, enako in tajno volilno pravico.¹¹¹ Čeprav je bila črta med liberalno in katoliško stranjo tudi na Goriškem

¹⁰⁷ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 152–153.

¹⁰⁸ O vprašanju liberalne organizacije med Slovenci na Koroškem gl. Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 239–240; Pleterski, *Šušteršič*, str. 107.

¹⁰⁹ Prav tam.

¹¹⁰ O programskih poudarkih Političnega društva Edinost gl. podrobneje *Edinost*, 1, št. 1, 8. 1. 1876, str. 1, Program; 3, št. 14, 27. 7. 1878, str. 1, Poziv; št. 20, 26. 10. 1878, str. 1, Tabor v Dolini; št. 21, 9. 11. 1878, str. 2–3, 5, Tabor v Dolini.

¹¹¹ Gl. *Soča*, 30, št. 28, 8. 3. 1900, str. 1, Zaupni shod »narodno-napredne stranke na Goriškem«; št. 31, 15. 3. 1900, str. 1–2, Zaupni shod »narodno-napredne stranke na Goriškem«; št. 32, 17. 3. 1900, str. 1–2, Zaupni shod »narodno-napredne stranke na Goriškem«; 37, št. 2, 5. 1. 1907, str. 1, Načrt programa »narodno-napredne stranke« na Goriškem; št. 11, 26. 1. 1907, str. 1–3, Shod zaupnikov »narodno

jasno potegnjena, je bil premislek NNSG leta 1914 naslednji: »Dosti je bilo bratomornega klanja – naše ljudstvo si želi občekulturnega, gospodarskega in narodnoobrambnega dela.«¹¹² Goriški Slovenci so »kazali mnogo večjo žilavost in nacionalno zavest kot na primer Slovenci na Kranjskem, liberalne skupine so bile bolj razvite in celo konservativni krogi so ubirali zmernejša pota.«¹¹³ Med obema stranema je vladalo tudi precejšnje politično ravnovesje, pred prvo svetovno vojno pa so liberalci začeli izgubljati tla pod nogami in so premoč ohranili le na goriškem Krasu.¹¹⁴ Kljub načelnemu stališču o enakopravnem sobivanju vseh stanov je NNSG ostala stranka višjih slojev, med širše množice na podeželju pa je globlje prodrla katoliška stran, ki se je tudi prva konkretnije lotila reševanja delavskega vprašanja. Socialni demokrati na Goriškem niso imeli odločilnejše vloge.¹¹⁵

Tako kot na Goriškem tudi na Štajerskem liberalna stran ni zavzela nepopustljive drže nasproti katoliški, čeprav je med njima vladalo hudo nasprotje. Pri štajerskih liberalcih je bila opazna samozavestna in vsebinsko polna idejnopolitična drža, utemeljena v najbolj domišljenih, demokratičnih in naprednih programskih izhodiščih tedanjega slovenskega liberalizma. Liberalno Narodno stranko za Štajersko (NSS) so ustanovili 8. decembra 1906 v Celju. Stranka je poudarjala skrb za ohranitev slovenske narodne samobitnosti in zahtevala slovensko narodno in jezikovno enakopravnost v vsem javnem in družbenem življenju. Zagovarjala je enakopravnost vseh državljanov, stanov in slojev, oporekala politični nadvladi katerega koli stanu ter podpirala splošno in enako volilno pravico. Poudarila je, da veri, »temu dragemu zakladu našega ljudstva«, ne nasprotuje, a je proti njenemu izkoriščanju v politične in druge javne namene. Posebej je zahtevala, »da se nikogar zaradi verskega prepričanja ne preganja in ne zaničuje ter ne smeši pred drugače mislečimi«, obenem pa zagovarjala svobodo prepričanja za vsakogar. Kot pomemben dejavnik narodovega življenja je upoštevala delavstvo in – ob opozorilu po strokovni in politični organiziranosti delavstva na slovenski narodnostni podlagi – zagovarjala dvig delavske stanovske samozavesti. NSS je zagovarjala še vsestransko svobodno izobrazbo vsakega posameznika, da se bo lahko samostojno odločil v vprašanju vrednotenja človeka, naroda, življenja in svetá. S svojimi nemškimi sodeželani je želela živeti v miru, odločno pa je nasprotovala sodelovanju z narodnimi odpadniki (ponemčenci) in – kljub enaki idejni usmeritvi – liberalci nemške

napredne stranke»; št. 12, 29. 1. 1907, str. 1–2, Shod zaupnikov »narodno napredne stranke«; št. 13, 31. 1. 1907, str. 1–2, Shod zaupnikov »narodno napredne stranke«; Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem*, str. 342.

112 Soča, 44, št. 1, 14. 1. 1914, str. 1, Novo leto.

113 Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 369.

114 Prav tam, str. 369, 161; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 292, 295.

115 Perovšek, *Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi*, str. 109; Marušič, *Slovenci na Primorskem 1848–1918*, str. 73.

narodnosti. Raje kot z njimi je bila pripravljena sodelovati s svojimi političnimi nasprotniki lastne narodnosti, ko je v nevarnosti narodnostni obstoj. NSŠ je v slovenski liberalni politiki pokazala največ razumevanja za napredek obrtniškega, trgovskega, kmečkega, delavskega stanu in drugih stanov, čeprav npr. zadružne organizacije štajerskih liberalcev niso imele socialnega značaja.¹¹⁶ Svojih socialnogospodarskih zamisli pa ji zaradi številčno omejene baze¹¹⁷ in s tem premoči katoliškega gibanja ni uspelo uresničiti. Sicer pa je NSŠ, kljub boju s štajersko katoliško Slovensko kmečko zvezo (SKZ), do začetka svetovne vojne večkrat podprla načelo političnega sobivanja s katoliško stranjo.¹¹⁸ Za svojega političnega nasprotnika je imela tudi socialno demokracijo, ki pa jo je v ožji volitvi v mestnem volilnem okraju na deželnozborskih volitvah leta 1909 podprla proti nemškemu kandidatu.¹¹⁹ Po absolutni zmagi SKZ med slovenskimi strankami na deželnozborskih volitvah leta 1909 in na državnozborskih volitvah leta 1911 ni sprejela njenih pozivov, naj se pridruži slovenski »nepremagljivi stranki«, saj je bil njihov namen le prevzem članstva liberalne stranke.¹²⁰ Po oblikovanju VLS leta 1909 je NSŠ opazno poudarjala potrebo po vseslovenski liberalni politični organizaciji, o kateri pa se liberalcem ni uspelo dogovoriti.¹²¹ Zamisel je propadla, ker sta oblikovanje Vseslovenske napredne stranke preprečila Tavčar in Triller, ki sta se zbala za svojo odločujočo besedo na Kranjskem.¹²² Stranka v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno ni bila več razpoznaven politični dejavnik.

Strankarske politične organizacije izven Kranjske so oblikovali tudi na katoliški strani. Od leta 1907 sta ob kranjski SLS delovali še SKZ (ustanovili so jo 21. januarja 1907 v Mariboru) in Slovenska ljudska stranka na Goriškem (SLSG; ustanovili so jo 25. novembra 1907 v Gorici). Programsko sta bili usklajeni z dotedanjimi usmeritvami slovenskega katoliškega gibanja.¹²³ Delovanje SLSG je odstopalo od ustaljenih kranjskih navad,¹²⁴ SKZ pa se je do svojih liberalnih nasprotnikov večkrat obnašala brezobzirno in oholo.¹²⁵ V deželnem delovanju katoliške politike je izstopala še reforma občinskega volilnega reda za deželno stolno mesto Ljubljana, ki jo je leta 1910 izvedla kranjska SLS. Po tej reformi so na

116 Perovšek, Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi, str. 106–107, 109.

117 Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 119.

118 Prav tam, str. 36–46, 113–114, 118–134, 164–165, 166, 178.

119 Prav tam, 130, 148, 149.

120 Prav tam, str. 179–180.

121 Perovšek, Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora, str. 62.

122 Škoro Babić in Košir, *Spomini Josipa Breznika*, str. 94.

123 *Pravila Slovenske kmečke zveze*, str. 3–6; *Domovina: mesečna priloga »Slovenski Tednik«*, 17. št. 10, 23. 1. 1907, str. 2, Ustanovni shod »Slovenske kmečke zveze« v Mariboru dne 21. t. m.; *Slovenski gospodar*, 41, št. 4, 24. 1. 1907, str. 1–2, Slovenska kmečka zveza; *Gorica*, 9, št. 97, 26. 11. 1907, str. 1–2, Slovenska ljudska stranka na Goriškem.

124 Tavčar, M., Sedej v navzkrižju političnih in nacionalnih vrenj, str. 76.

125 Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 99, 130, 132, 134, 143, 167.

volitvah v ljubljanski občinski svet 23. aprila 1911 volile tudi ženske, kar je liberalna stran videla zgolj kot politično pomagalo SLS.¹²⁶ Tako stališče se je povsem skladalo s poudarkom, ki ga je slabo desetletje pred tem izrekel Tavčar na občnem zboru Splošnega slovenskega ženskega društva v Ljubljani. Izjavil je, da so slovenske ženske »danes še popolnoma v jarmu jednega samega stanu, duhovščine«; v ženski emancipaciji je videl pogoj splošne emancipacije slovenskega naroda.¹²⁷ Na volitvah so liberalci po dolgih desetletjih v Ljubljani izgubili absolutno večino, uspelo pa jim je obdržati večino občinskih svetovalcev.¹²⁸ V okviru oblasti SLS na vseh območjih družbenega življenja na Kranjskem je za obdobje po letu 1908 treba opozoriti še na njene impozantne dosežke na gospodarskem področju. Gospodarski in splošni kulturni ter družbeni razvoj Kranjske v letih vladavine SLS je izražal izredni napredek dežele.¹²⁹

Po prvem desetletju 20. stoletja je bila na ravni Vseslovenske ljudske stranke do začetka svetovne vojne njena najpomembnejša akcija politika hrvaško-slovenske vzajemnosti, programsko poudarjena leta 1912. Njen narodnopolitični in državnopravni smisel je pomenila hrvaško-slovenska država enotnega hrvaškoslovenskega naroda v okviru habsburške monarhije. Oblikovali naj bi jo na temelju državnopravnega programa Hrvaške stranke prava, ki je nasproti pravoslavnim Srbom in muslimanom Bosne in Hercegovine v zgodovinskem hrvaškem državnem okviru priznaval le hrvaški politični narod. Hrvaško pravaška in slovenska katoliška akcija je bila usmerjena proti dualističnemu sistemu in je temeljila na pričakovanju reforme monarhije v smislu njene splošne federalizacije. V narodnem pogledu je pomenila privolitev VLS v spojitve Slovencev s Hrvati, kar je v letih 1912–1913 povsem prepričano zagovarjal tudi Aleš Ušeničnik. Narodnopolitični pomen hrvaško-slovenske akcije je zbledel po začetku balkanskih vojn.¹³⁰ Leta 1913 se je za jugoslovansko združitev v okviru monarhije, pri čemer je mislila na vse habsburške Jugoslovane, izrekla tudi NNSK.¹³¹

Pred svetovno vojno se je še enkrat zbral katoliški shod. Četrty, slovensko-hrvatski katoliški shod je potekal od 23. do 27. avgusta 1913 v Ljubljani. Shod se ni posvetil oblikovanju novih načel katoliškega delovanja, saj so jih opredelili že na prvih dveh shodih. Bolj kot prejšnji shodi pa je obravnaval pereča vprašanja sodobnega časa in pripravil podrobne načrte za nadaljnje delo na

126 Perovšek, Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi, str. 100–101.

127 *Slovenski narod*, 35, št. 15, 20. 1. 1902, str. 3, Dneve vesti: »žena in javnost«.

128 Cvirn, Ljubljanske občinske volitve, str. 116.

129 Pleterski, *Šušteršič*, str. 272–273. O tem gl. tudi Guštin, Odnos deželnozbornske večine SLS do gospodarskih vprašanj, str. 45–55.

130 Pleterski, *Šušteršič*, str. 80, 280–292; Perovšek, Ušeničnik in jugoslovanstvo, str. 97–110.

131 *Slovenski narod*, 46, št. 89, 19. 4. 1913, str. 4, Dnevne vesti: izvrševalni odbor narodno-napredne stranke.

socialnem področju in na področju ljudsko-izobraževalnega dela.¹³² Vseeno pa so bili opazni poudarki o poglobljanju verskega življenja, resnični pobožnosti, krščanskem ponotranjenju družbe in podrobnem izobraževalnem delu na podlagi katoliških načel.¹³³ Slovenski koroški katoliški voditelj dr. Janko Brejc je zbrane pozval: »Delajmo torej dobro katoliško politiko /.../ in ne bojujemo se le v katoliški uniformi, ampak tudi s katoliškim orožjem.«¹³⁴ Na shodu so obsodili liberalizem, svobodomiselstvo in socializem. Dr. Matija Lovrenčič, ki je govoril o teh vprašanjih,¹³⁵ je opozoril, da je

»svobodomiselstvo v svojem konsekventnem boju proti resnici uspelo že tako daleč, da je premotilo že marsikaterega sicer vernega katoličana, ki hodi še v cerkev in izpolnjuje svoje verske dolžnosti v zasebnem življenju, da zastopa v javnosti svobodomiselna načela, da pri volitvah glasuje za svobodomiselca. To je najhujše vsega hudega, tak katolik je vedno pogubnejši in nevarnejši kakor najhujši prostozidar, ker utegne s svojo neznačajnostjo in nedoslednostjo pod navidezno pobožnostjo spraviti v mrežo svobodomiselstva, v tabor teme tudi take duše, ki bi se bile odkritega sovražnika božjega z vso skrbjo obvarovale. Kvišku srca!«¹³⁶

Na liberalni strani so shod razumeli kot »klerikalni naval na Ljubljano«.¹³⁷ Zanje je bil le sredstvo za okrepitev katoliške stranke, »katere politiki so povzročili bednemu slovenskemu narodu toliko zla in toliko škode, kakor še nihče izza dobe nesrečnih verskih bojev v 16. in 17. stoletju!«¹³⁸

Predvojno dobo je zaokrožilo dodobra utrjeno katoliško-liberalno nasprotje.¹³⁹ A tudi v predvojnem desetletju sta katoliška in liberalna politika našli nekaj skupnih točk. Katoliški in liberalni poslanci v kranjskem deželnem zboru so poleg doseženega soglasja glede volilne reforme v letih 1904 in 1905 deželnemu odboru naročili, da od deželne vlade ne sprejme nobenega dopisa samo v nemškem jeziku, sklenili so, da se zapisniki sej deželnega zbora vodijo samo v slovenskem jeziku, deželni odbor pa naj vsem uradom na Kranjskem, vsem avtonomnim oblastem, kjer živijo Slovenci, in vsem ministrstvom ter višjim državnim uradom pošilja dopise le v slovenskem jeziku, vlado na Dunaju pa so pozvali, naj pospeši predpriprave za ustanovitev univerze v Ljubljani.¹⁴⁰ Slovence je združilo še splošno narodno ogorčenje ob znanih septembrskih dogodkih leta 1908 v Ljubljani,

132 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 260.

133 *Slovensko-hrvatski shod*, str. 73, 91.

134 Prav tam, str. 125.

135 Prav tam, str. 232–237.

136 Prav tam, str. 237–238.

137 *Slovenski narod*, 46, št. 194, 25. 8. 1913, str. 1, Klerikalni naval na Ljubljano.

138 *Slovenski narod*, 46, št. 193, 23. 8. 1913, str. 1, Misli ob katoliškem shodu.

139 Perovšek, *Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi*, str. 103; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 167–169.

140 *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 45, str. 68, 73; *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 46, str. 202, 206, 278, 281–282.

aneksija Bosne in Hercegovine istega leta pa je združila vse slovenske poslance v državnem zboru. Vzpodbudila je tudi skupno programsko izjavo SLS in NNSK v kranjskem deželnem zboru leta 1909, ki je pozdravila aneksijo v pričakovanju, da je s tem izvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije.¹⁴¹ Katoliško in liberalno stran so družili tudi protisemitizem¹⁴² – ta je »začel veljati za najširšim slojem dostopno čustvovanje«¹⁴³ – in po sarajevskem atentatu ter začetku svetovne vojne leta 1914 avstrijski patriotizem, slavljenje nemškega in avstroogrškega orožja in prepričanje o njegovi zanesljivi zmagi.¹⁴⁴ Ob tem je o usmeritvah znotraj katoliškega tabora govorila tudi okrožnica načelnika kranjske SLS Ivana Šusteršiča, ki jo je po sarajevskem atentatu 28. junija 1914 razposlal strankinim zaupnikom po deželi. V njej jim je naročal, naj sporočijo vse pojave velesrbstva ali protiaustrijskega, pa tudi podatke o razširjenosti »nepatriotičnega« (liberalnega in socialnodemokratskega) tiska v svojem kraju, da bo lahko strankino vodstvo pravočasno ustrezno ukrepalo. Katoliški strani so t. i. »furor patrioticus« očitali še po končani svetovni vojni.¹⁴⁵

IV.

Z nastopom svetovne vojne leta 1914 je politično življenje zamrlo. Dunajski državni zbor je prenehal delovati, zavlada sta cenzura in napol vojaška diktatura.¹⁴⁶ V okviru zahtev po obnovi parlamentarnega življenja, ki so jih začeli postavljati v drugi polovici leta 1916, so bili dejavni tudi v slovenski politiki. Posledica njihove dejavnosti je bila znamenita Majniška deklaracija parlamentarnega Jugoslovanskega kluba (JK), ki jo je ob ponovnem sklicu parlamenta 30. maja 1917 podal vidni predstavnik VLS in predsednik JK dr. Anton Korošec.¹⁴⁷ Deklaracija, ki so jo podpisali jugoslovanski državni poslanci iz avstrijskega dela monarhije, je bila formalno akt JK, v resnici pa je bila delo VLS, ki ji je uspelo, da je kot najmočnejša jugoslovanska politična skupina v državnem zboru pridobila druge jugoslovanske politike za svoje zamisli. Majniška deklaracija, s katero sta se narodnopolitično poenotili katoliška in liberalna stran, je na podlagi narodnega načela in hrvaškega državnega prava zahtevala, »naj se

141 Pleterski, *Šusteršič*, str. 206, 221.

142 O odklonilnem odnosu slovenskega liberalizma do judovstva gl. Cankar, T., *Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov*, str. 98.

143 Grdina, *Ivan Cankar*, str. 224.

144 Perovšek, *Slovenci in slovanski svet*, str. 63–64, 67–70, 73, 76, 77.

145 Pleterski, *Šusteršič*, str. 314–322.

146 Cvirn, *Dunajski državni zbor*, str. 225.

147 Prav tam, str. 226–228; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 80, 83–85, 87, 94–95, 196, 110–111.

vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-lotarinske dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega tujega narodnega gospostva in zgrajeno na demokratičnem temelju«. ¹⁴⁸ Deklaracija je izpodbijala dualistično državno ureditev habsburške monarhije. Namesto avstrijske in madžarske naj bi v njej oblikovali tudi jugoslovansko državno enoto.

Deklaracija je v času od septembra 1917 do konca junija 1918 v vsem slovenskem prostoru dobila množično podporo. ¹⁴⁹ Vprašanje njenega uresničenja pa je Šusteršiča stalo vodilnega položaja v slovenski katoliški politiki. Ker je neomajno verjel v trdnost habsburške Avstrije in ni podpiral radikalnih zahtev deklaracije (odprave dualizma), so ga konec decembra iz stranke izključili, vodstvo katoliške politike pa je prevzela Šusteršiču nasprotujoča skupina Kreka in Korošca. Voditelj VLS je postal Anton Korošec. T. i. deklaracijsko gibanje je spodbudilo tudi zamisel o ustanovitvi enotne vseslovenske politične organizacije, ki bi temeljila na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe. 31. decembra 1917 jo je v *Slovenskem narodu* podal načelnik NSŠ dr. Vekoslav Kukovec. Zaradi idejnih razlik, ki so ločevale liberalno in katoliško stran, je v kranjski NNS niso podprli. Na idejno ločnico med obema stranema so pred tem opozorili tudi v kranjski SLS. ¹⁵⁰ 14. januarja 1918 je *Slovenec* dodal, da iz dveh tako načelno ločenih elementov, kot sta pozitivno krščanstvo in svobodomiselnost, ni dobro kovati enotne stranke, medtem ko VLS podpira skupno narodno nastopanje za skupne narodne koristi. ¹⁵¹ Katoliška in liberalna politika sta se odločili za nadaljnjo ločeno politično pot.

Ob izteku deklaracijskega gibanja je liberalni strani uspelo izpeljati politično povezavo v vseslovenskem obsegu. 29. in 30. junija 1918 so v Ljubljani ustanovili vseslovensko liberalno Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS), v katero so se združile Narodna stranka za Štajersko, Narodno napredna stranka za Kranjsko in Narodno napredna stranka na Goriškem. Slovenski liberalci so tedaj prenovili in v vsenarodnem obsegu oblikovali svoje idejnopolitične in socialnogospodarske usmeritve. V strankinem programu so zaobjeli vsa načelna stališča takratnega slovenskega liberalizma. Program je zavračal vsako strankarsko zlorabljanje vere, v drugih temeljnih političnih načelih pa je terjal enakopravnost vseh državljanov in še posebej žensk. Zagovarjal je načelo, da nima nihče – bodisi posameznik bodisi stan ali institucija – nikakršnih predprav in opozarjal, da noben stan ne sme živeti na račun drugih stanov. V tem smislu je podpiral enakomerni socialni

¹⁴⁸ Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov«*, str. 146.

¹⁴⁹ O tem gl. Stavbar, *Majniška deklaracija*, str. 70–228.

¹⁵⁰ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 193–196; *Slovenec*, 45, št. 296, 28. 12. 1917, str. 2, 3, Zborovanje zaupnikov Slov. Ljudske Stranke.

¹⁵¹ *Slovenec*, 46, št. 11, 14. 1. 1918, str. 2, Združitev slovenskih strank.

dvig vseh stanov, zlasti socialno šibkih, ob opozorilu, da je nedemokratično, če imajo enostransko družbeno premoč gospodarsko šibkejši. Vzporedno s tem se je program zavzel za odpravo smrtne kazni ter državno in brezplačno šolstvo. V zvezi z gospodarskimi vprašanji je podpiral poddržavljenje velikih obratov (železnic, premogovnikov, izrabe vodnih sil), sicer pa je zagovarjal osebno podjetnost in zadružno združevanje zasebnega gospodarstva, če za to obstaja ustrezen interes. Na kmetijskem področju se je zavzel za odpravo fidejkomisov in za preprečevanje drobitve kmetij. Glede socialne problematike je terjal splošno bolniško, nezgodno in starostno zavarovanje, brezplačno zdravniško pomoč za siromašne ter splošno delavsko socialno zakonodajo. V zvezi z delavskim vprašanjem je zahteval, da mora biti delavec zaščiten pred kapitalističnim izkoriščanjem in udeležen pri dobičku iz proizvodnje. Program je podpiral zahteve po kolektivni pogodbi in priznaval upravičenost zahteve po osemurnem delavniku. V narodnem vprašanju je JDS zagovarjala načelo jugoslovanskega narodnega integralizma, to je, da Slovenci, Hrvati in Srbi ne predstavljajo ločenih nacionalnih entitet, pač pa enoten jugoslovanski narod, katerega deli (»plemena«) so.¹⁵²

Strankin moderni in demokratični program je že ob začetku njenega obstoja postavil pod vprašaj njen načelnik Ivan Tavčar. Iz njegovih pojasnil je bilo razvidno, da naj bi že uveljavljeno socialnogospodarsko razmerje moči v družbi ostalo nespremenjeno, saj je porok za solidne družbene razmere in demokratično politično življenje. Tavčar je opozarjal, da »tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila, obstajajo razlike, in nikjer ne opažamo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo«.¹⁵³ Odločno je zavračal politično nadvlado duhovščine in nasprotoval možnosti, »da bi delavstvo, ki v nobeni kulturni državi ne tvori večine prebivalstva, imelo nadvlado nad vsemi drugimi stanovi«. Temeljni družbenopolitični koncept liberalizma je bila po njegovih besedah harmonija »v imenu celokupnosti, tako da se bo življenje naroda lahko primerjalo velikemu stroju, ki dela za celokupnost, pri katerem pa ima vsako kolo in tudi vsako kolesce odkazano svojo posebno nalogo, tako da stroj obstane, če vzameš iz njega kolo ali pa tudi najmanjše kolesce.« *Ta harmonija v političnem in gospodarskem življenju mora biti prvi ideal, pa tudi prvi cilj naše Jugoslovanske demokratske stranke.*¹⁵⁴

Ustanovitev vseslovenske liberalne stranke je pomenila novo razvojno stopnjo v slovenski politiki. Na liberalni strani so jo imeli za eno od ključnih narodnopolitičnih dejanj. Tako je pisal Vekoslav Kukovec, ki je ugotavljal, »da se je 29. in 30. junija t. l. nekaj velikega zgodilo, da se je vzdal morebiti eden izmed

152 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 23–28.

153 Tavčar, I., Pozdrav Jugoslovanski demokratski stranki, str. 1.

154 Tavčar, I., Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS, str. 1.

temeljnih kamnov države Slovencev, Hrvatov in Srbov«. ¹⁵⁵ Njen temeljni kamen so dejansko postavili mesec in pol kasneje. 16. in 17. avgusta 1918 so v Ljubljani ustanovili Narodni svet za Slovenijo in Istro (Narodni svet), s katerim je slovenska narodnoemancipacijska akcija prerasla v usmeritev, naj se slovensko narodno vprašanje reši zunaj monarhije, v samostojni jugoslovanski državni skupnosti. Narodni svet so sestavljali predstavniki VLS in JDS ter katoliških in liberalnih političnih društev. 6. oktobra 1918 se mu je pridružila tudi JSDS. Predsednik Narodnega sveta je postal Anton Korošec. Po njegovih besedah si je slovenski narod izbral Narodni svet »zlasti zato, da bo pripravljen na oni zgodovinski trenutek, ko prevzame skupno s Hrvati in Srbi vse pravice in dolžnosti državne samostojnosti«. ¹⁵⁶ V teh besedah je bil jasno opredeljen glavni cilj Narodnega sveta: »Oblikovanje lastne slovenske državnosti, zamišljene kot del bodoče jugoslovanske državne zveze.« ¹⁵⁷

Katoliška in liberalna politika se glede glavnega narodnopolitičnega cilja Narodnega sveta – ustanovitvi samostojne jugoslovanske države – in vprašanja slovenskega gospodarskega razvoja nista razhajali. Ob ustanovitvi Narodnega sveta so o gospodarskem vidiku slovenske samoodločbe oblikovali program, v katerem so predvideli reševanje vrste vitalnih vprašanj na tem področju. Program je predvidel rešitev aprovizacijskega vprašanja, načrtovana sta bila gospodarska obnova Primorske in reševanje vprašanja nabave bencina, nafte in drugih pogonskih sredstev za industrijo, posebna naloga pa je bilo povezovanje nacionalnih gospodarskih sil; tako naj bi ustvarili novo in enotno slovensko gospodarstvo. Program je obravnaval tudi vprašanje nacionalizacije zemljiške posesti, industrije, obrti in trgovine. Poudarili so, da gospodarska samostojnost slovenskega naroda vsekakor terjaja nacionalizacijo tujega premoženja. Program je predvideval tudi reševanje valutnega vprašanja (omeniti je treba zlasti odločitev, da se pripravi prehod z inflacionirane avstro-ogrske valute na novo, zdravo valuto) in oblikovanje enotne nacionalne zveze slovenskih zadrug vseh smeri z močno centralizirano zadružno banko. Program je nadalje ugotavljal, da je treba opredeliti vlogo slovenskega gospodarstva nasproti hrvaškemu in srbskemu v novi državi, preučiti načela prihodnje carinske politike in oceniti vlogo Trsta in Reke v bodočem gospodarstvu. ¹⁵⁸

Pri vprašanju vladavine in notranje ureditve bodoče jugoslovanske države sta se VLS in JDS razhajali. Oktobra 1918 je vidni predstavnik VLS Fran pl. Šuklje v *Slovincu* zagovarjal avtonomistično državno ureditev, Tavčar, Triller in drugi liberalni predstavniki pa so mu v *Slovenskem narodu* ugovarjali in podpirali

¹⁵⁵ Kukovec, Po ustanovni skupščini, str. 1.

¹⁵⁶ *Grada*, 1, str. 257.

¹⁵⁷ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 256.

¹⁵⁸ Šorn, Narodni svet, str. 55–56; Šorn, *Slovensko gospodarstvo*, str. 39.

centralistično in unitaristično urejeno jugoslovansko državo.¹⁵⁹ V iskanju podpore za dosego svojih ciljev so v VLS računali predvsem na katoličanstvo in katoliške elemente iz jugoslovanskih pokrajin monarhije, liberalci pa so svoja upanja vezali na pomoč demokratskih strank in skupin iz monarhije in zunaj nje, prav tako pa tudi Srbov iz Srbije, na centralizem in protikatoliške sile. Prepričani so bili, da lahko le z njihovo podporo obračunajo s prevlado VLS v Sloveniji, kar je bil njihov osnovni in dokončni cilj.¹⁶⁰

K uresničevanju zamisli, ki so jih opredelili v Narodnem svetu, je v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS), ki so jo ob odhodu iz avstro-ogrske monarhije 29. oktobra 1918 oblikovali habsburški Jugoslovani, pristopila Narodna vlada SHS v Ljubljani (Narodna vlada). Narodna vlada je bila prva slovenska nacionalna vlada. V njej sta imeli prevladujočo vlogo VLS in JDS, vlada pa je složno vodila tedanje slovensko narodno življenje. Na političnem področju je utemeljila slovensko (kon)federativno državnost v Državi SHS,¹⁶¹ na gospodarskem področju pa je leta 1918 rešila precej vprašanj narodove samoodločbe. V kratkotrajnem obstoju Države SHS (obstajala je do 1. decembra 1918) ni obravnavala vprašanja agrarne reforme in načel prihodnje carinske politike, prav tako pa se tudi ni lotila gospodarske obnove Primorske in ni ocenila vloge Trsta v prihodnjem gospodarskem razvoju – zaradi italijanske zasedbe obeh. Sicer pa so zaživele domišljene zamisli, pomembne za nadaljnji slovenski gospodarski razvoj.¹⁶²

Politični usmeritvi VLS in JDS v Državi SHS je opredeljevalo izredno pomembno vprašanje združitve Države SHS s kraljevinama Srbijo in Črno goro. Na liberalni strani so zagovarjali monarhijo in centralistično državo, medtem ko se je VLS sprva zavzemala za republikansko in federalistično ureditev nove državne skupnosti. Ko so v zagrebškem Narodnem vijeću SHS, vrhovnem organu oblasti v Državi SHS, obravnavali vprašanje jugoslovanske državne združitve, je VLS popustila pod večinskim pritiskom monarhističnih in centralističnih sil in privolila v njihove zamisli o načinu in obliki ureditve nove države. 1. decembra 1918 oblikovano Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljestvo SHS) je bilo centralistično utemeljena državna skupnost. Pred tem so liberalci tudi onemogočili objavo resolucije o slovenski kulturni avtonomiji v bodoči jugoslovanski državi, ki jo je sprejel kulturni odsek Narodnega sveta. Resolucija je izražala predvsem stališča pripadnikov VLS.¹⁶³

Konec oktobra in v začetku novembra 1918 so se v VLS dotaknili tudi vprašanja složnega idejnega in političnega sobivanja Slovencev oziroma preseganja

159 Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, str. 46–65.

160 Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 58.

161 O Državi SHS in položaju Slovencev v njej gl. Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*.

162 Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, str. 122–123, 127, 193–210.

163 Prav tam, str. 232–275.

obstoječe strankarskopolitične razdeljenosti med njimi. Taka stališča je v *Slovencu* zagovarjal avtor »-k.«,¹⁶⁴ a politika je šla naprej po starih, v prevratnem času sicer omehčanih vzorcih, ki pa jih niso pozabili. *Slovenec* je že v drugi polovici novembra zagovarjal stališče, da je treba obenem z zunanjo narodno enotnostjo globlje utemeljiti in utrditi tudi dobrino njegove notranje enotnosti in družbene biti, in sicer na preizkušanih, pravih načelih. To so načela krščanske socialne demokracije, načela krščanske kulturne izobrazbe. »Mi pa vemo, kdo je porok za nje: sam Bog nas je prišel osebno na zemljo o tem poučil (poučiti – op. J. P.), zato verujemo v resnico, in ta je *katoliško načelo!* Če pa nekateri izmed naših vseeno ne ravnajo tako, so to le suhe vejice na bujnozelenem drevesu. Njihova razumna znanost je še premajhna, da bi to spoznala, stopili so v omejen krog, zapletli so se v mreže mračnega duha. Te suhe vejice pa bodo polomljene in v ogenj vržene, v kolikor ne odpadejo same.« Zato naj vse članice Krščanskosocialne zveze, vsa prosvetna in bralna društva, mladeniške in dekleške zveze ter orli znova začno z načelnim delom, da se poživi vse, kar je malodane zamrlo. »Ne pozabite, da zahtevajo vse današnje naprave in zadeve, kakor so: živo politično življenje, tehnika, industrija, znanost, leposlovje, obrazovalna umetnost, šolski pouk, vpliv časopisja itd., vedne čuječnosti in samopopolnitve, ki se mora na njih delati vedno, če hočemo, da uidemo nevarnosti: da obnemoremo na najnižji stopnji družbe.«¹⁶⁵

V.

V prvih mesecih po nastanku Kraljestva SHS je vladalo politično zatišje. Stranke so sodelovale v prizadevanjih za red, mir in zagotovitev urejenih razmer na prehranbnem področju. Medstrankarsko sodelovanje je zajemalo tudi prizadevanja za uvedbo splošne in enake volilne pravice za moške in ženske ter odpravo vseh socialnih krivic.¹⁶⁶ Medstrankarsko soglasje je veljalo tudi glede rešitve vprašanja državne pripadnosti oziroma priključitve primorskih, koroških in prekmurskih Slovencev k narodni matici.¹⁶⁷ Z uvajanjem jugoslovanskega centralizma pa so se stara nasprotja med VLS in liberalno stranjo obnovila. Njihova poudarjena podlaga je postal položaj Slovenije v novi državi. Po odstopu Narodne vlade 23. decembra 1918 so 28. februarja 1919 oblikovali novo Deželno

164 Prav tam, str. 222–223.

165 *Slovenec*, 46, št. 270, 23. 11. 1918, str. 6, Našemu narodu – pravo omiko in prosveto!

166 *Slovenec*, 47, št. 13, 17. 1. 1919, str. 1, 2, Zborovanje zaupnikov Vseslovenske Ljudske Stranke. O zagovarjanju ženske volilne pravice v katoliškem, liberalnem in marksističnem taboru leta 1919 gl. Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 24, 65, 101; Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 203.

167 *Slovenski narod*, 52, št. 111, 13. 5. 1919, str. 1–2, Manifestacija za pravico in za samoodločbo Slovencev; *Slovenec*, 47, št. 109, 13. 5. 1919, str. 1–2, Poslednji klic naroda.

vlado za Slovenijo (DVS), ki je imela bistveno manjše pristojnosti kot prejšnja Narodna vlada. V vodenju vlade sta se do njene ukinitve leta 1921 izmenjavali VLS (od leta 1920 SLS) in JDS. Krajši čas jo je vodil tudi politično nevtralni dr. Leonid Pitamic. Ko je DVS v različnih sestavah vodil predstavnik VLS/SLS Janko Brejc, je skušal zaščititi avtonomno veljavo vlade in s tem tudi Slovenije. Predstavnik unitaristično in centralistično usmerjene JDS, dr. Gregor Žerjav in dr. Vilko Baltič, pa sta v času svojega vodenja vlade vseskozi spodkopavala še tisto malo avtonomnosti, ki jo je imela DVS. Liberalni politiki je na koncu uspelo podrediti DVS jugoslovanski centralistični politiki. Vprašanje avtonomnosti DVS oziroma Slovenije je bilo zarodek kasnejših narodnopolitičnih razhajanj med katoliško in liberalno stranjo v jugoslovanski državi. V začetku leta 1919 so se pokazala tudi glede oblikovanja slovenskega deželnega zbora, predstavniškega telesa, ki bi mu DVS odgovarjala za svoje delo do sprejetja ustave. VLS je njegovo ustanovitev podpirala, JDS pa ne. Prizadevanja za oblikovanje slovenskega deželnega zbora je marca 1919 zadušila beograjska vlada. Do daljnosežnega soočenja avtonomističnega stališča SLS in unitarnocentralističnega JDS pa je prišlo v času zasedanja Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS. Državno ime so spremenili leta 1920, skupščina pa je zasedala v letih 1920–1921. Tudi v tem primeru je bila uspešnejša liberalna unitaristična in centralistična politika, saj je bila na strani tistih sil, ki so uveljavile sprejetje unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave 28. junija 1921.¹⁶⁸

Po oblikovanju Kraljestva SHS sta si tako VLS kot JDS prizadevali, da bi svoje delovanje v organizacijsko-političnem pogledu vpeli v celotni jugoslovanski državni okvir. Poskus VLS leta 1919, da bi oblikovali vsejugoslovansko kmečko oziroma ljudsko stranko, ni bil uspešen.¹⁶⁹ V pogledu oblikovanja idejno sorodne vsedržavne stranke je bila uspešnejša JDS. Bila je med prvimi pobudniki ustanovitve enotne liberalno usmerjene jugoslovanske politične organizacije. Proces ustanavljanja vsedržavne liberalno usmerjene Jugoslovanske demokratske stranke, v katero se je vključila JDS, so končali spomladi 1919. Stranka, ki je v glavnem nastopala pod imenom Demokratska stranka (DS), je bila ostra zagovornica jugoslovanskega narodnega integralizma, državnega centralizma in monarhije. Ob svojem oblikovanju je bila najmočnejša politična sila v Kraljestvu SHS. To je slovenske liberalce postavilo v zelo ugoden politični položaj.¹⁷⁰ Leta 1919 je na liberalni strani prišlo tudi do političnih preusmeritev. Junija 1919 so ob JDS oblikovali posebno Samostojno kmetijsko stranko (SKS), s katero so hoteli

168 Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, str. 279–283; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 135–140, 187–197. Prim. tudi str. 181–187. O avtonomističnem državnopravnem načrtu SLS gl. Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 77–80.

169 Zečević, *Slovenska ljudska stranka*, str. 244–246, 250, 252, 254–258, 260–262.

170 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 124–131.

konkurirati VLS na podeželju, decembra 1919 pa so nezadovoljneži v meščanski JDS ustanovili svojo Narodno socialistično stranko (NSS). Pridružili so se jim tudi nezadovoljneži iz JSDS, ki jih je motil njen internacionalizem. SKS je svojo pozornost posvetila konkretnim vsakodnevnim kmečkim potrebam, NSS pa se je zavzemala za samonikli jugoslovanski socializem, ki naj bi ga dosegli po evolutivni poti. Predstavnica liberalne meščanske politike je ostala JDS. V narodnem vprašanju se je SKS obrnila v unitaristično, NSS pa v avtonomistično smer.¹⁷¹

Politična slika in programske usmeritve katoliške strani so bile enotne. Obvladovala jo je SLS, ki je na velikem zboru svojih zaupnikov leta 1920 opredelila svoje nadaljnje delovanje. V tem letu je izdala tudi obsežnejšo knjižico *Politični katekizem ali Kaj mora vsak državljan vedeti o politiki?*, v kateri je podala navodila za politično delovanje svojih zaupnikov.¹⁷² SLS je zahtevala slovensko avtonomijo in poudarila svoj krščanskosocialni program. Zbor je izrazil prepričanje, da je popolna rešitev socialnega vprašanja mogoča le na temelju krščanskih načel, zato ga ne bo uspelo rešiti nobeni socialni struji, ki temelji na podlagi materialističnega svobodomiselstva. SLS je zagovarjala socialno pravično urejeno državo s strogim socialnim nadzorom kapitalističnega gospodarstva. Obsegala naj bi varstvo delavcev in nameščencev, nadzor proizvodnje, plač, cen ter prometa s proizvodi. Stranka je zahtevala, da imajo uslužbenci v industrijskih podjetjih pravico do sodelovanja pri upravi in do udeležbe pri dobičku. Zavzela se je za podružbljenje velikih industrijskih in družbeno pomembnih obratov (premogovnikov, rudnikov, plavžev), ki bi jih vodili upravni odbori, proporcionalno sestavljeni iz zastopnikov javnih oblasti ter delavcev, uradnikov in konzumentov. Prav tako naj bi socializirali večja gozdna posestva, ki bi bila pod upravo gozdnih zadrug, občin ali države. SLS je v svoj program vključila zahtevo po enotnem in popolnem socialnem zavarovanju (bolniškem, nezgodnem, starostnem, zavarovanju za primer onemoglosti in brezposelnosti) vseh državljanov, zahtevala je ustanovitev delavske zbornice (nadzorovala bi delavna razmerja v podjetjih in oblikovala delavsko zakonodajo), zagotovitev minimalnih delavskih plač, zaščito žensk in otrok pred izkoriščanjem v obrtnih in industrijskih podjetjih ter enotno delavsko zakonodajo. Zagovarjala je agrarno reformo. Pri razdelitvi veleposestev naj bi upoštevali zlasti kmete, ki imajo premalo zemlje. Kot eno glavnih opor delovnega ljudstva je poudarila nadaljnji razvoj zadružništva.¹⁷³

Krščanskosocialni program, ki so ga oblikovali v dvajsetih letih, je zagovarjal določitev primerne najvišje premoženjske stopnje za posameznika, saj narodno gospodarstvo ne sme biti naravnano na čim večji dobiček posameznika, ampak

171 Prav tam, str. 114–123.

172 *Politični katekizem ali Kaj mora vsak državljan vedeti o politiki?*.

173 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 71–74.

na smotrno preskrbo vseh s potrebnimi dobrinami. V tem smislu naj bi omejili zasebno lastnino. Tisti z veliko premoženja naj z njim ne bi poljubno razpolagali glede na svojega revnega bližnjega.¹⁷⁴ Gmotni blagor in dvig delovnih slojev bi zagotovili s temeljito spremembo obstoječega družbenega reda, ki bi v koreninah spremenila delovno razmerje. Tega naj ne bi dosegli z nasiljem. Pot do zelenih družbenih razmer naj bi bila »organizacijska pogodba, po kateri bi delavec bil uradnik v službi družbe in temu primerno gmotno postavljen in osiguran, [ali] družbena pogodba, po kateri bi delavci postali pravi solastniki podjetij, ali naravnost družbena pogodba delavcev samih med seboj, kjer bi delavci sami oziroma delavske korporacije bile lastniki«. Tako bi uveljavili osnovna etična načela krščanstva v naglo razvijajočih se socialnih razmerah kapitalizma.¹⁷⁵ Strankin voditelj Korošec se je v Ustavodajni skupščini zavzel tudi za oblikovanje dvodomnega jugoslovanskega predstavniškega telesa, ki bi ga poleg politične sestavljala še socialnogospodarska zbornica. Ta bi sprejemala zakone socialnega in gospodarskega značaja.¹⁷⁶ Do njenega oblikovanja ni prišlo, za oblikovanje gospodarske zbornice pa so se v SLS znova zavzeli jeseni 1925.¹⁷⁷

Ob krščanskosocialnem programu je SLS v dvajsetih letih opozorila tudi na ustaljene zahteve katoliške politike po krščanski podlagi javnega in zasebnega življenja, versko utemeljenem šolstvu in vzgoji otrok ter svobodi Katoliške cerkve.¹⁷⁸ Neuspešno je nastopila proti ustavni uvedbi kanceparagrafa. Ta je uveljavljal kazenskopolični pogled na vero z določilom, da je verskim služabnikom pri opravljanju duhovniške službe in duhovniških nalog prepovedano izkoriščanje vere v politične namene.¹⁷⁹ Glede svoje najbolj poudarjene politične zahteve v Kraljevini SHS (od 1929 Kraljevina Jugoslavija) – slovenske avtonomije, je leta 1923 izdelala podroben državnopravni načrt, ki je utemeljeval vzpostavitev federativne slovenske enote v jugoslovanski državi z lastnim parlamentom in vlado.¹⁸⁰ Izhajal je iz njenega zagovarjanja slovenske narodne individualnosti nasproti ustavno uveljavljenemu jugoslovanskemu nacionalnemu unitarizmu.¹⁸¹

Na katoliški strani so v dvajsetih letih še vedno hudo udarjali po liberalizmu. Imeli so ga za slovenski krščanski tradiciji, morali in narodni zavesti tuj in protiljudski dejavnik, liberalce pa za tiste ljudi, ki so se v slovenskem narodu »ponesrečili«. Čeprav so izjavljali, da je bilo vse dotedanje delo svobodomiselnosti,

174 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 210.

175 *Slovenec*, 56, št. 205, 8. 9. 1928, str. 1, Socialni dan.

176 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 248–249.

177 Ratej, Anton Korošec, notranji minister, str. 228.

178 Prim. *Sodite po delih!*, str. 35–36, 75.

179 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 56–75.

180 *Sodite po delih!*, str. 70–72. Gl. tudi Perovšek, *Oblikovanje načrtov o nacionalni samoodločbi*, str. 12.

181 Perovšek, *Oblikovanje načrtov o nacionalni samoodločbi*, str. 12–13, 15, 19. Gl. tudi Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 242–243.

da bi Slovence odtrgali od Cerkev ali vsaj zrahljali zvezo z njo, zastonj,¹⁸² so menili, da »bi bilo znamenje naše dekadence, če ne bi z vsemi silami šli v boj, da iztrebimo s slovenskih tal to neslovensko, to protinarodno (liberalno – op. J. P.) stranko« in njen politični tisk.¹⁸³

Leta 1923 so opredelili tudi poglede in ravnanje slovenskih kristjanov na verskem, cerkvenem, državnem, šolskem, socialnem, znanstvenem in umetnostnem področju. To so storili na 5. slovenskem katoliškem shodu od 25. do 28. avgusta 1923 v Ljubljani, ki je močno vplival na obnovo slovenskega katoliškega gibanja v Kraljevini SHS. Shod je poudaril pomen družine kot temelja vsega zasebnega in javnega življenja, se zavzel za zaščito javne morale in proti vsakemu pohujšanju ljudstva ter zahteval, da verouk, ki naj bo obvezen predmet v vseh državnih šolah, poučujejo le od Cerkev pooblaščenih duhovniki. Poudaril je tudi, da zgolj kulturno udejstvovanje katoličanov za uveljavljanje katoliških načel v družbi in državi ne zadostuje, saj so se katoličani dolžni udejevovati tudi v političnem življenju v smislu načel Katoliške cerkve. Katoliško časopisje je dolžno dosledno zagovarjati katoliška načela in jih uveljavljati na vseh področjih javnega življenja. Na shodu so izrazili željo, da bi lahko katoličani skupaj s pravoslavni državljani branili skupna načela krščanske vere in morale proti modernemu brezverstvu. Shod je sprejel tudi posebno resolucijo o socialnem vprašanju, v kateri je opozoril na velike socialne nevarnosti, povezane s sodobnim kapitalističnim gospodarstvom.¹⁸⁴ Resolucija je bila že nekakšen kompromis med krščansko socialno delavsko strujo v SLS in sredinskimi ideologi SLS okoli Aleša Ušeničnika. S socialnim nazorom delavske struje se ni popolnoma ujemala, ker po njenem mnenju ta ni dovolj krepko poudarila popolnega notranjega nasprotja med krščanstvom in kapitalizmom ter nekaterih modernih delavskih socialnih zahtev in se ni zavzemala za popolno pravičnost, temveč je te zahteve pojmovala samo kot primerne oblike reformiranih socialnih odnosov. Katoliško gibanje je postajalo konservativno in ni hotelo sprejemati idej svojega levega delavskega krila.¹⁸⁵

Na podlagi svojega avtonomističnega programa in političnega kapitala je SLS v dvajsetih letih skoraj povsem obvladovala Slovenijo. Njene programske usmeritve so se poleg Brejčevega navora po ohranitvi samostojnosti Deželne vlade za Slovenijo odrazile tudi v delu pripadnika SLS in poverjenika za socialno politiko v DVS dr. Andreja Gosarja, ki je leta 1920 izdal t. i. stanovanjsko naredbo. Naredba je precej olajšala stanovanjsko stisko v Ljubljani. Premožnejše meščane je prisilila, da so

182 Prav tam, str. 202.

183 *Nekaj izvlečkov iz »Domovine«*, str. 4.

184 *Peti katoliški shod*, str. 310–311, 315–316, 318, 321–325, 332.

185 Prunk, *Pot krščanskih socialistov v OF*, str. 70. O nazorih in delovanju slovenskih krščanskih socialcev v letih neposredno po prvi svetovni vojni gl. str. 51–69.

izpraznili zasedena stanovanja in si sami zgradili nova.¹⁸⁶ Gosar je kasneje kot minister za socialno politiko v beograjski vladi leta 1927 oblikoval t. i. stanovanjski zakon, na podlagi katerega je bila pod pritiski delavskih sindikatov izdana prepoved prisilnega izseljevanja iz najemniških stanovanj. Izdal je tudi pravilnik o organizaciji posredovanja dela, o socialnih podporah delavcem in o najemu ugodnih stanovanjskih posojil za delavce.¹⁸⁷ Strankine usmeritve je uresničeval tudi njen načelnik Korošec, ko je kot prosvetni minister – kolikor je bilo v njegovi moči – leta 1924 vplival na to, da bi pedagoški proces in vzgojo mladine vodili učitelji, ki so pripadali katoliškemu idejnopolitičnemu taboru. Kot predsednik jugoslovanske vlade in notranji minister je leta 1928 ukazal odločno in strogo ukrepanje proti komunističnemu ideološkemu nasprotniku.¹⁸⁸ Sicer pa je kot notranji minister dosledno izvrševal politiko kralja Aleksandra Karađorđevića, ki je vse bolj prevzemal izvršno oblast v svoje roke.¹⁸⁹ Najboljšo priložnost, da dejavno pristopi k reševanju socialnih vprašanj, je imel kot predsednik vlade. Njegova vlada je sprva pokazala načelno pripravljenost za reševanje socialne problematike, saj je v nastopni deklaraciji napovedala sprejetje Zakona o kmečkih posojilih in Zakona o končanju agrarne reforme. Vladna skupščinska večina je nato sredi avgusta 1928 potrdila nujnost predloga Zakona o razdolžitvi kmetov, nujnost predloga Zakona o končanju agrarne reforme v Dalmaciji ter nujnost predloga Zakona o likvidaciji kmečkih dolgov in o likvidaciji begovskih posestev v Bosni in Hercegovini. Zaradi njene nepripravljenosti na sodelovanje z opozicijo do sprejema omenjenih zakonov ni prišlo.¹⁹⁰

Največji uspeh v uresničevanju svojih zamisli je SLS v dvajsetih letih dosegla v času delovanja t. i. oblastnih samouprav v letih 1927–1929. Oblastna samouprava je posameznim upravno-ozemeljskim enotam, t. i. oblastim, na katere je bila razdeljena Kraljevina SHS, omogočala, da samostojno urejajo posamezne socialnogospodarske in kulturnoprosvetne zadeve. Na Slovenskem so, skupaj s hrvaško občino Kastav in Medžimurjem, oblikovali ljubljansko (s sedežem v Ljubljani) in mariborsko oblast (s sedežem v Mariboru). Oblastno samoupravo so izvajali oblastne skupščine in njihovi izvršilni organi, oblastni odbori. Na volitvah v oblastne skupščine leta 1927 je SLS dosegla absolutno zmago v obeh slovenskih oblasteh. Poleg SLS je v oblastnih skupščinah svoje predstavnike imele še 11 političnih strank. V obdobju delovanja oblastnih skupščin lahko govorimo o slovenskem parlamentarizmu v prvi jugoslovanski državi.¹⁹¹

186 Simčič, Krščanskosocialni aktivizem Andreja Gosarja, str. 91. O Gosarjevi »stanovanjski naredbi« gl. tudi Perovšek, Tavčarjevo župansko devetletje, str. 602–605.

187 Ratej, Korošec, notranji minister 1928, str. 229.

188 SI AS 1472, Okrožnice ministra za notranje zadeve dr. Korošca za pobijanje komunistične nevarnosti (avgust 1928 – januar 1929). Gl. tudi Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 222–223.

189 Ratej, Korošec, notranji minister 1928, str. 234–235.

190 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 245, 250, 252.

191 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 13, 106–108, 346.

Ker tako široka avtonomija, kot so jo načrtali v njenem programu, v jugoslovanski državnopolitični stvarnosti ni bila izvedljiva, se je SLS pragmatično odločila, da svoje narodnopolitične cilje vsaj deloma uresniči v okviru oblastnih samouprav. Pri tem ji je po dolgoletni opoziciji pomagalo sodelovanje v vladah beograjskega režima. SLS je na podlagi svoje oblastne dominacije v Sloveniji uspelo, da sta obe slovenski samoupravi samostojno urejali pomembna vprašanja svojega socialnogospodarskega in kulturnoprosvetnega razvoja in *de facto* izvajali omejene zakonodajne funkcije. Kolikor je le omogočala zakonodaja, sta delovali kot ena slovenska upravna enota ter s svojim delovanjem vzpostavili »tiho (slovensko) avtonomijo«. SLS je, ob ostri kritiki opozicije, delovanje obeh oblastnih samouprav izkoriščala tudi za svoje strankarske koristi oziroma »posest naroda«, vendar so njeni najpomembnejši dosežki koristili vsem oziroma splošnim slovenskim interesom. Z uvedbo diktature kralja Aleksandra leta 1929 je bilo delovanje oblastnih samouprav ukinjeno.¹⁹²

Na liberalni strani se je njen večinski meščanski del ravnal po programskih vodilih, ki so jih opredelili že ob nastanku JDS, in po usmeritvah vsedržavne Demokratske stranke. Njuni idejnopolitični in socialnogospodarski poudarki so se v glavnem prekrivali,¹⁹³ le da je DS močnejše poudarila jugoslovanski narodni in državni unitarizem. Slovence, Hrvate in Srbe je imela

»za nacionalno enoto po krvi in jeziku, po zavesti, po kontinuiteti zemlje, na koji prebiva sklenjeno, ter po skupnih življenjskih interesih svojega narodnega obstanka«. Skladno z načelom jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma je nasprotovala možnosti, »da bi zgodovinske, plemenske in pokrajinske razlike smele tvoriti razlog in podlago posebni politični in administrativni ureditvi in posebno za razmejitev«.

Obstoja in ustvarjanja izjemnih (federativnih ali avtonomističnih) pokrajinskih privilegijev zato ni podpirala, pač pa le enotno izvajanje državne oblasti prek upravne dekoncentracije po gospodarskih in zemljepisnih merilih. Na področju agrarne politike je poudarila potrebo po izvedbi agrarne reforme in ukinitvi fevdalnih odnosov.¹⁹⁴

Slovenski liberalci, povezani v DS (od 1924 Samostojna demokratska stranka – SDS), so v začetku dvajsetih let odstopili od demokratičnih pogledov na volilni sistem, saj so se uprli ženski volilni pravici na občinskih volitvah, ki jo je leta 1920 za Slovenijo dosegla SLS. Tako kot v avstrijski dobi so poudarjali, da pomeni ženska volilna pravica zgolj politično oporo »klerikalnemu zmaju« – SLS, pri čemer naj bi imela odločilno vlogo duhovščina. Leta 1921 so v Beogradu, kjer

192 Prav tam, str. 12–13, 106–302, 325–331, 346.

193 Prim. Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 23–28; *Program Jugoslovenske demokratske stranke*.

194 *Program Jugoslovenske demokratske stranke*, str. 4–5, 8–9.

zanjo v resnici ni bilo razumevanja, žensko volilno pravico odpravili še pred občinskimi volitvami. Kljub temu je na volitvah spomladi 1921 SLS zmagala.¹⁹⁵

Liberalno nasprotovanje političnemu katolicizmu je bilo značilno tudi za dvajseta leta, saj so bili Slovenci po letu 1918 še vedno zazrti v nadaljnji ideološki boj.¹⁹⁶ Liberalci so največji uspeh dosegli z ustavno uveljavitvijo kancelparagrafa, kajti njegovi pobudniki in glavni zagovorniki so prihajali iz njihovih vrst. »Dvema gospodoma se ne more služiti. Služiti Bogu je težje, zato naši duhovniki raje služijo politiki«, so znali reči na liberalni strani.¹⁹⁷ Določila kancelparagrafa, skupaj s kazenskimi ukrepi, so se nato kot sredstvo idejnega in političnega boja skozi različne pravne rede na Slovenskem ohranila do začetka 21. stoletja.¹⁹⁸

Slovenski pripadniki DS/SDS so se o političnem katolicizmu zelo ostro izražali. Po njihovem prepričanju, ki so ga povezovali z grožnjo državljanske vojne, je bil edini smisel avtonomistične politike SLS njena totalitaristična samovlada. »Sedaj se pa zamislimo, da bi bila Slovenija nekaka avtonomna država, kakor jo hoče SLS«, je sredi dvajsetih let zapisalo liberalno *Jutro*. »Klerikalni teror [bi] za desetletja vzdrževal v Sloveniji klerikalno nadvlado. Nižje in višje upravne instance, javna varnost, vse bi bilo pod komando škofov in politikujoče duhovščine, proti katerih ukrepom ne bi bilo nobene pomoči več. /.../ Klerikalci so danes v srečnem položaju, da jim ni treba premišljevati, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji.«¹⁹⁹ Pred katoliško »osvojitvijo naroda« je ob ljubljanskih občinskih volitvah leta 1927 svaril tudi županski kandidat SDS dr. Dinko Puc. Na primeru Ljubljane je poudaril, da si SLS iz nje želi napraviti »mestece, prepreženo s cerkvami in samostani, napraviti iz njegovega prebivalstva gospodarsko odvisne in zaslužnjene ljudi, njegovo kulturo pa dati pod kuratelo Zgodnje Danice, Rimskega katolika, Bogoljuba ter Klaverjeve in Mohorjeve družbe!«²⁰⁰ Volitve je dobila SDS,²⁰¹ kulturnobojna usmeritev liberalne strani pa je naslednje leto privedla do priključitve NSS k SDS.²⁰²

Glavno narodnopolitično vodilo slovenske DS/SDS je bil jugoslovanski narodni in državni unitarizem. Njeni pripadniki so ga občutili kot zgodovinsko izpolnitev slovenskega narodnega, političnega in državnega bivanja,²⁰³ stranki pa je v unitaristični in centralistični Kraljevini SHS zagotavljal upoštevanje v Beogradu in s

195 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 77–79, 81.

196 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 46.

197 *Jutro*, 9, št. 171, 24. 7. 1928, str. 2, Kdo ruši vero?.

198 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 56–75.

199 *Jutro*, 7, št. 18, 23. 1. 1926, str. 1, Ljubljana, 21. januarja.

200 *Jutro*, 8, št. 232, 1. 10. 1927, str. 1, V nedeljo bo slavila napredna Ljubljana svojo tretjo zmago!.

201 Perovšek, *Političnoupravna podoba Ljubljane 1918–1941*, str. 321.

202 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 221.

203 Prim. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 122; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 33–44, 56–65, 143–146, 152–157, 187–197, 238–245, 251–276.

tem boljši politični položaj. Liberalno jugoslovanstvo je bilo tudi pomemben sestavni del kulturnega boja proti SLS. Najbolj povedno ga je leta 1924 predstavil vodilni liberalni politik dvajsetih let Gregor Žerjav, ki je takole povedal, kaj hočejo liberalci:

»Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udejstvovati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.«²⁰⁴

Temu se niso odpovedali, tudi tedaj ne, ko so bili v drugi polovici dvajsetih let nekaj časa v opoziciji proti beograjskemu režimu. Jugoslovanski unitarizem je bil liberalna politična stalnica v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Slovenska DS ga je z neposrednim političnim učinkom podprla v času delovanja DVS in z glasovanjem za Vidovdansko ustavo. Za uveljavitev jugoslovanskega centralizma si je kot minister za konstituantno in izenačenje zakonov v letu 1919 prizadeval tudi liberalni politik dr. Albert Kramer. DS/SDS je podpirala tudi delovanje bojne organizacije Orjuna, ki se je v prvi polovici in sredi dvajsetih let z nasilnimi sredstvi borila za uveljavljanje jugoslovanskega nacionalnega in državnega unitarizma ter proti revolucionarnemu delavskemu gibanju.²⁰⁵ Pri uresničevanju strankinih socialnih nazorov je bil dejaven Vekoslav Kukovec, ki je kot poslanec v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS zagovarjal načrte socialnih zakonov in kot minister za socialno politiko leta 1920 v celi državi izvedel enotno zavarovanje delavcev.²⁰⁶ V letih 1923–1924 je v okviru liberalne meščanske politike delovala tudi oživljena (kranjska) Narodno napredna stranka, ki so jo po razhodu z »mladini« ustanovili »starini« iz JDS. Stranka je imela enake poglede kot DS, izstopal pa je njen poudarek pomena svobodomiselstva.²⁰⁷

VLS/SLS in DS/SDS sta se kljub ostremu medsebojnemu boju v prvem jugoslovanskem desetletju našli tudi na isti strani: ob zadržanem sprejemu senžermenske mirovne pogodbe, zanosu ob priključitvi Prekmurja k narodni matici ter splošni narodni žalosti ob koroškem plebiscitu in Rapalski mirovni pogodbi v letih 1919–1920. Vključili sta se tudi v proteste proti okrnitvi ljubljanske univerze v letih 1927–1928. Celovitost slovenske univerze jim je uspelo ohraniti.²⁰⁸ Obe politični stranki sta pozdravili tudi uvedbo kraljeve diktature leta 1929.²⁰⁹

204 *Jutro*, 5, št. 31, 5. 2. 1924, str. 2, Jugoslovenska demokracija na pohodu.

205 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 134–135, 137, 255–257.

206 Pirjevec, Kukovec Vekoslav, str. 581.

207 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 52–58.

208 Dolenc, *Kulturni boj*, str. 246–250.

209 *Slovenec*, 57, št. 6, 8. 1. 1929, str. 1, Vlada zakonitosti, pravice in enakosti; *Jutro*, 10, št. 7, 8. 1. 1929, str. 1, Ljubljana, 7. januarja. O uvedbi kraljeve diktature gl. podrobneje Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 53–71.

VI.

Z uvedbo svoje osebne diktature je kralj Aleksandar razveljavil ustavo, razpustil Narodno skupščino ter prepovedal in razpustil vse politične stranke. Imenoval je tudi novo vlado, ki je bila odgovorna samo njemu. Vlado je vodil divizijski general in častni kraljevi adjutant Petar Živković. Kot smo že opozorili, je bilo z diktaturo ukinjeno tudi delovanje oblastnih samouprav.

Katoliška stran se je ob uvedbi diktature prilagodila novonastalim razmeram in sodelovala v Živkovićevi vladi. Član vlade je postal načelnik nekdanje SLS in dotedanji predsednik vlade Anton Korošec. Aleksander je v vladi potreboval tudi opaznejšega političnega predstavnika iz Slovenije, po možnosti takega, ki bi užival večinsko podporo slovenskega političnega telesa in ugled v tujini.²¹⁰ Korošec je z vstopom v vlado podprl kralja, obenem pa ohranil slovensko (katoliško) prisotnost v novem jugoslovanskem političnem vrhu. V vladi je ostal do septembra 1930, ko ga je nadomestil pripadnik nekdanje SLS inž. Dušan Serneć. Liberalce so pri sestavi šestojanuarske vladi obšli. Na njihovo dolgoletno podporo jugoslovanskemu unitarizmu in centralizmu, ki so jo ideološko in politično tolmačili kot izrazito državotvorno držo, je kralj pozabil. Priložnost sodelovati v vladi so dobili dobri dve leti kasneje.

V času sodelovanja nekdanje SLS v šestojanuarski vladi je prišlo do upravne združitve celotnega jugoslovanskega dela Slovenije. Zaokrožen je bil v Dravski banovini, eni od novih upravnoozemeljskih enot, na katere so po uvedbi diktature razdelili jugoslovansko državo. Preostale banovine, delna izjema je bila le Vardarska, so bile oblikovane tako, da so upravno in ozemeljsko delile posamezna jugoslovanska zgodovinska ozemlja in narodne individualnosti. Upravna zaokrožitev slovenskega ozemlja v Dravski banovini in imenovanje Serneća za prvega bana Dravske banovine oktobra 1929 sta bili ugodnosti, ki so ju Slovenci dobili zaradi Koroščevega sodelovanja v vladi.²¹¹

Kljub temu da je bilo zaokrožitev slovenskega ozemlja v Dravski banovini mogoče razumeti kot politični uspeh nekdanje SLS, je bilo njeno sodelovanje v Živkovićevi vladi vedno bolj sporno. Vlada je stopnjevano izvajala politiko jugoslovanskega državnega unitarizma in svojo temeljno zamisel o oblikovanju enega samega jugoslovanskega naroda. SLS kot nekdanja vodilna slovenska avtonomistična sila pri tem ni mogla sodelovati. Zaradi sodelovanja v vladi je vodstvu katoliškega gibanja začela nasprotovati tudi opozicija v nekdanji stranki – krščanski socialisti. Zato se je septembra 1931 odločilo za izstop iz vlade in opozicijsko politično držo.²¹²

210 Prav tam, str. 83.

211 Perovšek, Dravska banovina in bankski svet, str. 327–328; Perovšek, Punktacije, str. 339.

212 Prav tam.

Nekdanja SLS je po odhodu v opozicijo najprej abstinirala volitve v novo Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije novembra 1931 in s pomočjo mreže svojih zaupnikov organizirala učinkovito protivolilno kampanjo.²¹³ Obenem je začela obujati svoj avtonomistični program. 1. januarja 1933 je oblikovala t. i. Slovensko deklaracijo ali ljubljanske (tudi Koroškeve) punktacije. V njih je poudarila, da je slovenski narod razdeljen med štiri države – Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Njegova poglobljena zahteva je združitev v eno samo politično enoto, saj se le tako lahko ohrani in vsestransko razvija. Naloga največjega dela naroda, ki živi v Jugoslaviji, je, da si za ta ideal prizadeva vse dotlej, dokler ne bo uresničen. Zato si mora slovenski narod v jugoslovanski državi pridobiti tak samostojen položaj, da bo trajno privlačil vse dele slovenskega naroda, ki živijo v drugih državah. Slovenskemu narodu morajo biti v Jugoslaviji zagotovljeni njegova narodna individualnost, narodno ime, njegova zastava, etnična celovitost, razpolaganje z njegovimi lastnimi finančnimi sredstvi, njegova kultura in politična svoboda. Punktacije so zahtevale socialno zakonodajo, ki bo zagotovila harmoničen razvoj vseh socialnih stanov, zlasti kmečkega in delavskega. Uresničitev teh ciljev je mogoča le v svobodnem sporazumu Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki mora na demokratični podlagi preurediti jugoslovansko državo v več enakopravnih enot, ena izmed njih naj bi bila tudi Slovenija. Punktacije so poudarile, da želijo Slovenci sodelovati z vsemi političnimi silami, ki stremijo k preureditvi države.²¹⁴

Na punktacije sta se ostro odzvala unitaristična politika in režim. Korošca in člane najožjega vodstva nekdanje SLS so konfinirali. V konfinaciji so ostali do oktobra 1934, v tem času pa je Korošec, ki je konfinacijo v glavnem preživel na Hvaru, še vedno veljal za upoštevanja vredno politično osebo.²¹⁵ Vrata v visoko jugoslovansko politiko so se mu znova široko odprla junija 1935, ko je politični razvoj po atentatu na kralja oktobra 1934 privedel do zamenjave dejavnikov politične moči v državi. Korošec je po večletni opozicijski drži katoliške politike znova stopil v vlado in še enkrat prevzel ministrstvo za notranje zadeve. V času opozicijske drže nekdanje SLS so na katoliški strani pripravili dve veliki verski manifestaciji: proslavo 1900-letnice odrešenja obenem z biserno mašo nadškofa Jegliča 30. julija 1933 v Ljubljani in evharistični kongres 8. septembra 1934 v Mariboru. Manifestaciji sta potekali v duhu vztrajanja Slovencev pri katoliški veri, ki je najmočnejše gibalno večine slovenskega naroda.²¹⁶

Na katoliški strani so v tridesetih letih preoblikovali svoje dotodanje socialnogospodarske nazore. Po objavi okrožnice papeža Pija XI. *Quadragesimo*

213 O tem podrobneje Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 126–127, 130–132.

214 NUK, Rokopisna zbirka, 312/1–9, letaki do 1937.

215 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 212–224.

216 *Slovenec*, 61, št. 172a, 1. 8. 1933, str. 1, Slovensko ljudstvo se je zbralo okrog križa; 62, št. 205a, 11. 9. 1934, str. 1, Po kongresu v Mariboru.

anno, 15. maja 1931, ki je pozvala k nujni preureditvi socialnega, gospodarskega in kulturnega življenja po krščanskih načelih, je katoliška politika zagovarjala korporativni družbeni in gospodarski program. Program je na temelju papeževe okrožnice poudarjal potrebo po sodelovanju stanov z organiziranjem avtonomnih korporacij po socialnih opravilih. Sestavljali naj bi jih delavci in delodajalci; tudi tedanje krščanske sindikalne organizacije naj bi utirale pot korporacijam, ki bi bile bistveni organi resničnega socialnega reda. Imele bi glavno vlogo v procesih gospodarskega in političnega odločanja. Po korporativnem socialnogospodarskem programu bi v gospodarstvu uvedli »red v svobodi«, ko svoboda posameznika ne bi bila več neomejena, ampak bi ji postavili pravične meje v stanovski družbi. Obseg gospodarske svobode bi bil družbeno določen. Na katoliški strani so ob tem izrecno poudarili, da stanovsko korporativni program od socializma loči spoštovanje zasebne lastnine. Ta je nedotakljiva in država je nikomur ne more odvzeti. Lahko pa usmerja njeno uporabo in jo usklajuje s skupnimi interesi.²¹⁷

Trideseta leta so prinesla spremembe tudi na liberalni strani. Na političnem področju je njihova prva polovica pomenila dominanten položaj liberalne politike v Dravski banovini in sodelovanje v jugoslovanski vladni politiki. Tedaj so bili liberalci edini slovenski zastopniki v vladi. Na podlagi svojega oblastnega položaja so na Slovenskem zagotovili tudi (skromno) nadpolovično udeležbo na skupščinskih volitvah leta 1931, na katerih je nastopila le režimska volilna lista, in poskrbeli za njeno zmago. Dejanske opore med ljudstvom liberalna politika ni imela. Po volitvah je liberalni ban dr. Drago Marušič zaradi abstinencne akcije nekdanje SLS razpustil njeni pomembni organizaciji – ljubljansko in mariborsko Kmetstvo zvezo, ki sta delovali pod okriljem katoliške Prosvetne zveze; utemeljeno je domneval, da je bil v uspešno protivolilno propagando vprežen tudi organizacijski aparat SLS.²¹⁸ To je bil za katoliško stran hud udarec, ki ga je podkrepila še razpustitev ljubljanske in mariborske Prosvetne zveze leta 1933.²¹⁹ Liberalci so se leta 1932 vključili v novoustanovljeno vsedrjavno Jugoslovansko radikalno kmetstvo demokracijo (JRKD, od 1933 Jugoslovanska nacionalna stranka – JNS), edino politično organizacijo, ki jo je dovolil režim kraljeve diktature. Programske osnove dotedanje liberalne politike so se odtlej navezoval na novo vsedrjavno politično stranko, ki je zagotavljala politično prevlado kraljevega absolutizma in jugoslovanskega unitarizma. Zavezala se je monarhistični državi z dinastijo Karađorđević na čelu.

Programske smernice JRKD oziroma JNS so novo politično organizacijo vpele v dosledno obrambo jugoslovanske nacionalne enotnosti in državnega

217 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 211–212.

218 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 38; Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 135.

219 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 39.

centralizma. Vzporedno s strogim izvajanjem načela državne enotnosti je JRKD/JNS priznavala tudi potrebo po upravni decentralizaciji in uvedbi širokih samouprav v občinah in banovinah. Zagovarjala je državno šolo, odgovorno za razvoj jugoslovanske ideje in enotne jugoslovanske kulture. Od posameznika državljana je zahtevala disciplino ter upoštevanje zakonov in oblasti, po drugi strani pa je od države zahtevala upoštevanje temeljnih državljanskih pravic in svoboščin. Poudarila je načelo svobode vesti in veroizpovedi ob pripombi, da verski predstavniki ne smejo zlorabljati vere v politične namene. Zavzela se je za medsebojno versko strpnost, verski mir in enakopravnost vseh veroizpovedi.²²⁰

Nova vsedržavna politična organizacija se je na socialnogospodarskem področju zavzemala za zaščito dela in zagotovitev preživetja vseh delavskih slojev. Zavzemala se je tudi za pravično in enakomerno razdelitev davčnih bremen na vse sloje prebivalstva. Na gospodarskem področju je poudarjala načelo zadružne samopomoči. Sicer pa je poudarjala potrebo po vsestranskem napredku kmetijstva in se zavzela za izvedbo agrarne reforme. Poleg kmetijstva je posebej poudarila pomen obrti in zagovarjala zaščito domače industrije.²²¹

Ob preoblikovanju JRKD v JNS so v socialnih načelih posebej poudarili potrebo po uskladitvi gospodarskih interesov vseh socialnih slojev v duhu narodne solidarnosti, to je usklajenosti osebne in družbenega interesa na gospodarskem področju. Poudarek je imel tudi propagandni značaj in je predstavljal strankino »drugo osnovno idejo«, takoj za jugoslovansko nacionalno enotnostjo. Svojo vlogo je imela tudi tedanja gospodarska kriza, ki je stranki služila kot dodaten argument v prid »socialni solidarnosti« kot nasprotju razrednega boja.²²² JNS je podpirala zasebno lastnino, nasprotovala pa je njeni izrabi v škodo družbe kot celote. Zavračala je tudi prevlado zasebnega interesa nad družbenimi interesi, s postopnim izvajanjem socialnih reform pa je želela ublažiti obstoječa družbena nasprotja. Sprejemala je načelo državne intervencije v gospodarstvu. Priznavala je »potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov zainteresiranih slojev pod pogojem, da vpliva država po pravu svoje vrhovne oblasti na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru«. ²²³ Kot je leta 1933 zapisalo *Jutro*, so s tem programskim stališčem zapustili »zastarele liberalne nazore o gospodarskih in socialnih problemih«. ²²⁴ Opozoriti pa je treba, da korporativizem oziroma ideje »stanovske države« in »načrtno gospodarstvo« za jedro slovenske liberalne politike niso predstavljali mnogo več kot le zveneče krilatice in retorične

220 *Jutro*, 12, št. 292, 18. 12. 1931, str. 1, Na delo za novo vsedržavno stranko!; 14, št. 168, 21. 7. 1933, str. 1–2, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke.

221 Prav tam.

222 *Jutro*, 14, št. 168, 21. 7. 1933, str. 1, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke; Mulej, *Gospodarski in družbeni nazori*, 1, str. 112–113, 116.

223 *Jutro*, 14, št. 168, 21. 7. 1933, str. 1, 2, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke.

224 *Jutro*, 14, št. 170, 23. 7. 1933, str. 1, Po kongresu JNS.

prilagoditve duhu dobe.²²⁵ Glasovi za in proti »načrtnemu gospodarstvu« pa so se slišali še v začetku štiridesetih let.²²⁶

V JRKD/JNS so slovenski liberalni politiki zasedli več pomembnih položajev. Njen glavni tajnik je bil Albert Kramer, ki je bil tudi eden od njenih podpredsednikov. Drugi predstavnik slovenske liberalne politike, ki je postal podpredsednik JNS, je bil Ivan Pucelj. Kramer in Pucelj sta bila tudi najpogostejša slovenska liberalna predstavnika v jugoslovanskih vladah med leti 1931–1935 in najvidnejša politična izvajalca politike jugoslovanskega unitarizma v tem obdobju.²²⁷ Tedaj je kazalo, da je jugoslovanska politična prihodnost namenjena unitaristični ideji in napredovanju liberalizma v njej. Ob tem pa je v liberalnem nazorskem krogu prišlo do odpora proti politiki nacionalnega unitarizma. Leta 1932 ga je odmevno izrazil Josip Vidmar v svoji znani knjižici *Kulturni problem slovenstva*. Vidmarja je podprla skupina vidnih liberalnih kulturnih delavcev, ki so leta 1933 ustanovili svojo revijo *Sodobnost* in med večino slovenskih liberalnih izobražencev dokončno utrdili stališče, da je izguba slovenske nacionalne identitete škodljivo in samomorilsko dejanje. Liberalna politika je Vidmarjevo knjižico ostro napadla, tako kot je kasneje ostro napadla tudi Ljubljanske punktacije.²²⁸

Dominantni položaj liberalne politike v Dravski banovini je utemeljevalo mesto njenega najvišjega upravnopolitičnega predstavnika – bana, ki ji je pripadalo od decembra 1930. Od jeseni 1931 so na podlagi sodelovanja z režimom diktature liberalci imeli tudi absolutno večino v banovem posvetovalnem telesu – banskem svetu. Liberalna politika se je v upravljanju banovine, ki ni obsegalo političnih zadev, predvsem posvetila tekočim razvojnim gospodarskim vprašanjem ter reševanju gospodarske krize in skrajno zaostrenih socialnogospodarskih razmer na Slovenskem. Osnovali so bednostni sklad, ki je bil namenjen financiranju javnih del, zaposlovanju višje kvalificiranih, zlasti mlajših javnih nameščencev ter zaposlovanju in podpiranju brezposelnih in njihovih družin.²²⁹ Od vprašanj, ki so bila povezana s političnim področjem, so v letih 1932–1933 v banskem svetu razpravljali o ljubljanski univerzi in obsodili obujene zamisli o njeni okrnitvi, o Ljubljanskih punktacijah in pastirskem pismu jugoslovanskih škofov proti (liberalni) sokolski telesnovzgojni organizaciji.²³⁰

V zvezi z reševanjem socialnogospodarskih vprašanj si je liberalna stran prizadevala za razširitev pristojnosti banskega sveta pri oblikovanju banskega

225 Mulej, *Gospodarski in družbeni nazori*, 2, str. 40–55.

226 *Jutro*, 21, št. 158, 10. 7. 1940, str. 5, *Gospodarstvo: načrtno in dirigirano gospodarstvo*; št. 174, 28. 7. 1940, str. 1, *Pravilna pot*.

227 Prim. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 217–218, 225–237.

228 Perovšek, *Slovenski liberalci in narodno vprašanje 1931–1933*, str. 263–266, 269–272.

229 Stiplovšek, *Banski svet*, str. 123 pass.; Mulej, *Gospodarski in družbeni nazori*, 1, str. 120–122.

230 Stiplovšek, *Banski svet*, str. 132–134, 154–158.

proračuna, postavila pa je tudi zahtevo po postavitvi ustavno zagotovljene banovinske samouprave, to je voljenem banovinskem svetu in njegovih organih, na podlagi najširše decentralizacije. Po dobrem, a ne zmagovitem volilnem rezultatu nekdanje SLS na občinskih volitvah leta 1933 je njena želja, da bi izvedli volitve v banovinski svet, splahnela. Zahteve banskega sveta v liberalni sestavi po razširitvi pristojnosti banovin se niso radikalizirale v zahtevo po oblikovanju slovenske banovine s širokimi avtonomističnimi zakonodajnimi, izvršilnimi in finančnimi pristojnostmi.²³¹

VII.

Z vstopom nekdanje SLS v vlado junija 1935 je edini slovenski dejavnik v jugoslovanski vladni politiki ponovno postala katoliška stran. S tem so bili postavljeni tudi temelji novega vodenja Dravske banovine. Nekdanja SLS oziroma slovenski del medtem ustanovljene nove vsedrjavne politične stranke Jugoslovanske radikalne skupnosti (JRS) je njeno vodenje prevzel septembra 1935. Tedaj je novi ban Dravske banovine postal dr. Marko Natlačen. Decembra so tudi povsem prenovili banski svet, ki so ga skoraj v celoti sestavljali pripadniki katoliškega dela slovenske politike.²³² Leto 1935 je bilo nasploh pomembno za slovensko katoliško gibanje. Od 28. do 30. junija 1935 se je v Ljubljani zbral 2. evharistični kongres za Jugoslavijo, »v zgodovini našega naroda največje zborovanje«. ²³³ Napovedali so ga že leta 1934.²³⁴ Na kongresu so poudarili, da val brezboštva in sovraštva do Boga preplavlja svet, fizična sila pa ustvarja »demonški zalet gmote v pravice duha«. ²³⁵ To so spočeli liberalizem, ki je v ljudeh izbrisal božjo podobo, materialistični marksizem, boljševizem, fašizem in poganski nacionalizem (nacizem).²³⁶ Opaznejša je bila obsodba marksizma oziroma komunizma (boljševizma), kljub temu pa fašizem in poganski nacionalizem (strahovlada rase in krvi) v negativnem vrednotenju nista bistveno zaostajala. Na kongresu so pozvali vso katoliško družbo, vse katoliške narode sveta in njihove ustanove, naj se jim postavijo nasproti.²³⁷ Poudarjeni vodili sta bili pokristjanjenje vsega življenja in krščanska prenovitev sveta, kar je bila, kot so dejali, napoved križarske vojne. Vodili naj bi jo na duhovni ravni in z optimističnim aktivizmom

231 Prav tam, str. 118 pass.

232 Prav tam, str. 267–268, 269, 270, 272.

233 *II. evharistični kongres*, str. 547.

234 Prav tam, str. 35–38.

235 Prav tam, str. 387, 432, 436.

236 Prav tam, str. 233, 251, 273, 322, 337–338, 343, 345, 387–388, 403, 432, 436, 503. Prim. tudi str. 543.

237 Prav tam, str. 260–261, 268, 323–324, 387–388, 437. Prim. tudi str. 233, 510.

ter v disciplinirani strnjjenosti s Cerkvijo *mislili, govorili in delali katoliško!*²³⁸ To so slovesno obljubili na kongresnih zborovanjih predstavnikov vseh stanov in poklicev.²³⁹ Ob izpovedi katoliške odločenosti se je kongres zavzel proti sekularizaciji in profanaciji Gospodovih dni (nedelj) in za razširjenje ter zaščito evharistične vzgoje.²⁴⁰ Ko je na zborovanju zastopnikov delavskega stanu 29. junija 1935 v zborovalno dvorano prišel Anton Korošec, je predsednik zborovanja Ivan Majeršič v pozdravni besedi Korošču izrazil željo, »da bi ostal daljšo dobo na odgovornem mestu notranjega ministra, da si slovensko ljudstvo vsaj nekoliko opomore in se oddahne«.²⁴¹

Katoliška politika, ki jo je posebej Korošec, je svojo ponovno strankino obliko dobila dober mesec in pol po 2. evharističnem kongresu. Nekdanje SLS, Narodno radikalna stranka in Jugoslovanska muslimanska organizacija, ki so tvorile novo vlado, so 19. avgusta 1935 ustanovile že omenjeno Jugoslovansko radikalno skupnost. JRS v Dravski banovini je predstavljala nekdanja SLS, njen nekdanji načelnik Korošec pa je postal podpredsednik nove, režimske vsedržavne stranke.

JRS je podpirala monarhijo in dinastijo Karađorđevićev ter ustavno in parlamentarno državo. Podpirala je tudi splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico ter klasične državljanske pravice in svoboščine. Zagovarjala je jugoslovanski narodni in državni unitarizem ob zahtevi po spoštovanju vseh treh imen jugoslovanskega naroda – Slovencev, Hrvatov in Srbov, njihove enakopravnosti ter enakopravnosti obeh pisav (latinice in cirilice). Glede izvajanja upravne oblasti se je zavzela za oblikovanje širokih samouprav, ki bi posameznim območjem zagotavljale samostojno urejanje svojih lokalnih potreb s tem, da lokalna uprava ne bi prihajala v nasprotje s cilji in potrebami države. Zagovarjala je neodvisnost sodstva in stalnost sodnikov. V finančnem pogledu se je zavzela za znižanje neposrednih davkov in postopno obremenitev davčnih zavezancev. JRS je v svojih gospodarskih programskih usmeritvah poudarila pomen kmetijstva, skrb za obrtnike in delavce ter zaščito domačih gospodarskih proizvodov ob sklepanju trgovskih pogodb s tujino. V zadružništvu je videla enega od najpomembnejših dejavnikov narodnega gospodarstva. Naloga šolstva naj bi bila utrjevanje jugoslovanske skupnosti kot sinteze vseh pozitivnih lastnosti in ustvarjalnih sil jugoslovanskega naroda. V verskem pogledu je zastopala načelo spoštovanja svobode veroizpovedi in razumne razmejitev med cerkvijo in državo v soglasju s priznanimi veroizpovedmi in spoštovanjem državne avtoritete.

238 Prav tam, str. 238, 251, 264, 277–278, 302–303, 339, 436.

239 Prav tam, str. 238–239, 248–249, 264–265, 277–278, 288–289, 298–299, 309–310, 328–329, 340–341, 356–357, 367–368, 381–382, 393–394, 408–409, 417–418, 428–429, 439–440, 450–451, 461–462.

240 Prav tam, str. 171–174.

241 Prav tam, str. 259.

Na socialnem področju je podpirala izpopolnitev zaščite delavcev in njihovo zavarovanje, zlasti glede najnižjih plač, ter zavarovanje v primeru brezposelnosti, starosti in onemoglosti. Zagovarjala je dobro opremljeno vojaško silo skupaj z dobrimi in prijateljskimi odnosi s sosednjimi državami in zavezniki.²⁴²

Katoliška stran zaradi svoje zavezanosti režimu JRS²⁴³ v drugi polovici tridesetih let najprej ni poudarjala svojih avtonomistično-federalističnih stališč. Živ je bil tudi spomin na konfinacijo njenih najvišjih voditeljev. Tako je bilo iz ust posameznih strankinih funkcionarjev mogoče slišati tudi besede očitnega prilagajanja jugoslovanskemu narodnemu in državnemu unitarizmu. Razen *Slovenčevega* poudarjenega zagovora slovenske nacionalne individualnosti in zahteve po zakonodajni avtonomiji februarja 1936, zaradi česar je državno tožilstvo v Ljubljani prepovedalo njegovo razpečevanje, je bila v letih 1935–1937 pozabljena tudi misel na avtonomijo. Slovenski del JRS se je v glavnem zadovoljil z načelnimi zahtevami po enakopravnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov. Avgusta 1937 pa so na katoliški strani znova začeli opozarjati na svoje avtonomistično stališče.²⁴⁴ Obenem je banski svet postajal vedno bolj tehten dejavnik pri reševanju zadev, pomembnih za socialnogospodarski in kulturnoprosvetni napredek Slovenije. Nastopilo je novo obdobje v prizadevanjih za avtonomno Slovenijo. Množile so se zahteve po njeni gospodarski, finančni, socialni in kulturni samostojnosti, po enakopravnosti slovenskega jezika v uradnem poslovanju, vse pogosteje pa se je v razpravah v banskem svetu namesto oznake Dravska banovina pojavljalo ime Slovenija. Te zahteve so banski svetniki postavljali na vsakem zasedanju. Vrh avtonomističnih prizadevanj banskega sveta je bil 17. februarja 1940, ko je sprejel resolucijo o ustanovitvi posebne državnopravne enote Banovine Slovenije. Ob tem so banski svetniki poudarili, da je treba banski svet takoj nadomestiti z izvoljenim banovinskim zborom, ki bo poleg ostalega odločal o vseh vprašanih banovinskega proračuna in bo imel tudi zakonodajne pravice. Resolucija o ustanovitvi Banovine Slovenije je odražala obstoječe stanje na Slovenskem, kjer je življenje v drugi polovici tridesetih let dejansko potekalo samostojno, po slovensko, čeprav za to formalnopravno ni bilo nobene zakonske podlage.²⁴⁵

Zahteva po ustanovitvi Banovine Slovenije februarja 1940 je bila postavljena v času, ko je v banski upravi Dravske banovine od septembra 1939 dalje potekalo intenzivno delo za ustanovitev slovenske banovine. Začeli so ga po sklenitvi sporazuma Cvetković-Maček 26. avgusta 1939 o oblikovanju posebne Banovine

242 *Slovenec*, 43, 189a, 20. 8. 1935, str. 2, Program Jug. radikalne zajednice.

243 Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 278.

244 Perovšek, »V zaželeni deželi«, str. 173–175.

245 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 335, 338–339; Stiplovšek, *Banski svet*, str. 291–292, 295, 300–301, 304–305, 308–312; Prunk, *Slovenske predstave o avtonomiji*, str. 140.

Hrvaške in napovedi, da naj bi v skladu s sporazumom oblikovali tudi druge avtonomne narodne enote. V banski upravi Dravske banovine so pripravili besedila vrste uredb: uredbe o ustanovitvi slovenske banovine, uredbe o organiziranosti banskega oblastva in banovinskega zbora kot slovenskega parlamentarnega predstavništva, uredbe o volitvah v banovinski zbor in o njegovem poslovniku, uredbe o upravnem sodišču za Slovenijo in uredbe o banovinskem proračunu. Pripravljeni so bili tudi predlogi o prenosu zadev s posameznih ministrstev na urade v Ljubljani. Leta 1940 je Andrej Gosar v posebni publikaciji objavil študijo *Banovina Slovenija*, v kateri je utemeljil številne državnopravne, gospodarske in finančne razloge za oblikovanje slovenske banovine. Priprave za ustanovitev Banovine Slovenije so nato zaradi naraščajoče vojne nevarnosti prekinili. Zato na zadnjem zasedanju februarja 1941 banski svet o ustanovitvi slovenske banovine ni več razpravljal.²⁴⁶ Slovenija je v državnopravnem pogledu ostala v enakem položaju, kot je bila do tedaj.

Z vzpostavitvijo »tih avtonomije« v drugi polovici tridesetih let je JRS v marsičem dosegla katoliški politični cilj »osvojitve naroda«. Po političnem monizmu liberalne strani v prvi polovici tridesetih let je nastopil čas monizma katoliške strani. V primerjavi z obdobjem oblastnih samouprav, ko se je v oblastnih skupščinah slišal tudi glas opozicije, sta bila razmislek in odločanje o slovenskem razvoju povsem v rokah katoliške politike; ta je v nasprotju z liberalno »še zmeraj poosebljala politično voljo Slovencev«.²⁴⁷ Slovenija je »postala izključna domena Korošcevih tovarišev«.²⁴⁸ Poleg prevzema vodenja banovine se je s pospešeno dinamiko odvijal naskok na ostale uradniške funkcije in sreska načelstva, vzporedno s tem pa ni izostalo delo organiziranja nove stranke. Pri tem je slovenska JRS zgolj dekonspirirala, formalizirala in razširila organizacijsko mrežo nekdanje SLS. Korošec je kot notranji minister že leta 1935 oživil tudi ljubljansko in mariborsko Prosvetno zvezo, prav tako je bila obnovljena Kmečka zveza. Vse omenjeno delo je bilo usmerjeno v končni cilj politike JRS, kamor so se stekle vse njene idejne, državnopravne in zlasti strankarskopolične opredelitve, to je popolno obvladovanje Dravske banovine.²⁴⁹ Imela jo je v lasti, čeprav so na Slovenskem živeli tudi drugi idejni, politični in socialnogospodarski nazori, a so bili brez večje politične in družbene teže. Glede socialnogospodarskih nazorov se lahko vrnemo še h katoliški strani, kjer so razmišljali celo o (neuresničeni) uvedbi prisilnega dela. Na 5. seji VII. zasedanja banskega sveta 21. februarja 1936 jo je zagovarjal pripadnik JRS in ljubljanski župan dr. Juro Adlešič. Delomrzneže in postopače naj bi s prisilo zbrali v delovnih taboriščih, zgrajenih blizu izvajanja

²⁴⁶ Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 339–342; Stiplovšek, *Banski svet*, str. 307–308.

²⁴⁷ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 281.

²⁴⁸ Prav tam, str. 271.

²⁴⁹ Prav tam, str. 269, 270, 275.

velikih javnih del, in jih podredili taboriščni disciplini. Dali bi jim hrano in obleko ter po izteku delovne sezone denarno priznavalnino za njihovo delo.²⁵⁰

Usmerjenost katoliške strani k absolutni nadvladi je leta 1939 od JRS politično dokončno odvrnila krščanske socialiste. Ostala jim je le še vez z ljubljansko škofijo, ki so ji priznavali verski in moralni vpliv, poudarili pa so, da se Katoliška cerkev ne sme istovetiti z nobeno politično stranko in nobeno delavsko organizacijo. Odločili so se za duhovno svobodo. Tako stališče je živelo tudi med krščanskosocialističnimi študenti, ki so zavrnil totalitarizme z leve in desne in integralizem v verskem in kulturnem ter političnem smislu.²⁵¹

Katoliška stran si je v drugi polovici tridesetih let množično podporo utrjevala tudi z velikimi množičnimi manifestacijami. Poleg 2. evharističnega kongresa za Jugoslavijo so od 27. do 29. junija 1937 v Celju pripravili velik tabor slovenskih fantov in mož, na katerem so poudarili trdoživost katoliškega udejstvovanja, pozvali k socialnemu delu Cerkve in k odporu proti boljševezaciji slovenskega življenja.²⁵² Nato so od 26. do 29. junija 1938 pripravili prav tako velik mednarodni katoliški mladinski tabor v Ljubljani, ki je klical k vsestranski verski preobnovi,²⁵³ zadnja velika katoliška manifestacija med svetovnjima vojnama na Slovenskem pa je bil 6. mednarodni kongres Kristusa Kralja (KKK) od 25. do 30. julija 1939 v Ljubljani. Iztekel se je v poudarjeno stališče o nujni katoliški obnovi ali, kot je v času kongresa poudaril rektor ljubljanske univerze in predavatelj bibličnih ved na njeni Teološki fakulteti dr. Matija Slavič, da hoče kongres odpraviti omahovanje med Kristusom in hudim duhom brezboštva ter postaviti vodilo: »Rajši umreti kot Kristusa zatajiti«. – »'Kristus ali smrt' naj bi imel za geslo vsak človek, vsaka družina, vsako društvo, vsaka šola, vsaka občina, vsaka pokrajina, ves narod.«²⁵⁴ Tako je govorila tudi resolucija slovenskega zborovanja KKK. Poudarila je odločen boj proti brezverstvu in zahtevala, »da se načela vere in krščanske nravnosti spoštujejo in priznavajo povsod: v zasebnem življenju, v družini, v šoli, v delavnici, v tovarni, v pisarni, v društvu, v gospodarskem in v vsem kulturnem življenju.«²⁵⁵ Tako poudarjeni ideološki ekskluzivizem je zaobjemal tudi delovanje Katoliške akcije, organizacije za sodelovanje laikov pri apostolskem delu Cerkve, ter delovanje organizacije katoliške srednješolske in študentske mladine Mladci Kristusa Kralja (Mladci) in Akademskega kluba

250 SI AS 77, š. 10, Stenografski zapisnik 5. seje VII. rednega zasedanja BS, 21. 2. 1936, str. 11–12; uradni zapisnik s prilogami, priloge k zapisniku 5. seje VII. rednega zasedanja BS, dne 21. 2. 1936, Dr. Adlešič, str. 1–2.

251 Prunk, *Pot krščanskih socialistov v OF*, str. 181, 184–185, 193.

252 *Slovenec*, 65, št. 146a, 1. 7. 1937, str. 1–2, Veličasten tabor slovenskih fantov in mož v Celju.

253 *Slovenec*, 66, št. 147a, 30. 6. 1938, str. 1, 5, Najveličastnejši tabor v slovenski zgodovini.

254 Slavič, *Kristus Kralj*, str. 1.

255 VI. KKK, str. 205. Podrobneje o KKK gl. Perovšek, *Slovensci, Jugoslavija in začetek vojne*, str. 81–84.

Straža (Stražarji).²⁵⁶ Katoliško obnovitveno delo, ki je posebej izstopalo v drugi polovici tridesetih let, je uveljavljalo avtoritarnost in nepremostljivost. To je razkrajalo ne le katoliško, temveč tudi slovensko narodno skupnost.²⁵⁷

Idejne in politične usmeritve katoliške strani je pomembno izražalo tudi delovanje predsednika slovenske JRS Antona Korošca. V letih 1935–1938, ko je bil notranji minister, je poudarjal potrebo vsesplošnega boja proti komunizmu, ki ga je razumel kot osrednje vprašanje političnega in družbenega življenja. Dosegel je vidne uspehe pri omejevanju komunistične dejavnosti v državi. Vodil je tudi ostro politiko proti nacistični dejavnosti in nemštvu v Sloveniji in Jugoslaviji. V drugi polovici leta 1940, ko je opravljal funkcijo prosvetnega ministra, pa je v novem razmerju mednarodnih odnosov s popolno prevlado sil osi na evropski celini ocenjeval, da je politika približevanja Italiji in zlasti Nemčiji najboljše zagotovilo za ohranitev jugoslovanske države in zavarovanje slovenskih narodnih interesov. Izdal je več uredb, ki so olajšale položaj nemške manjšine na šolskem področju, ter uredbe, ki so omejevale šolanje oseb judovskega rodu. Opazna je bila tudi njegova vloga pri zatiranju prostozidarstva.²⁵⁸ V krizi liberalnodemokratskega družbenega modela, ki jo je pokazalo nemško vojaško zmagoslavje, je videl tudi priložnost za uveljavitev avtoritarnih in korporativnih katoliških družbenih idej, podrejenih in prilagojenih totalitarnemu rasističnemu nacističnemu novemu redu. Dvom o življenjski moči jugoslovanske državne ideje ga je navajal tudi k razmišljanjem o nejugoslovanskih rešitvah slovenskega vprašanja, tudi v okviru sil osi.²⁵⁹

Medtem je liberalna stran politično potonila. Na vstop nekdanje SLS v vlado in oblikovanje JRS se v drugi polovici tridesetih let ni znala odzvati drugače, kot da je svoj nadaljnji politični *raison d'être* in utemeljitev boja proti slovenski JRS ter političnemu katolicizmu učvrstila v doslednem narodnem in državnem unitarizmu. Poudariti pa je treba, da so liberalci kljub vsej kulturnobojni ostrini ohranili spoštovanje in ljubezen do vere, kar so pokazali ob 2. evharističnem kongresu za Jugoslavijo.

Ob začetku kongresa je *Jutro* opozorilo na visoka etična načela, ki tvorijo bistvo krščanskega verovanja. Po njegovem poudarku so Slovenci s sprejetjem krščanstva šele stopili v zgodovino.

»Vse, kar je bilo pred tem, leži v megleni nejasnosti. Krščanski svetovni in življenjski nazor je več ko tisoč let nepretrgoma največjemu delu našega ljudstva edini nazor, ki vodi njegove rodove na življenjskih poteh. In če ne bi bil nič drugega nego to, bi že pomenil zaradi svojega izredno dolgega vpliva na usodo našega naroda uvaževanja vredno socialno, moralno in duševno silo. Dejstvo,

256 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 223, 224; Vodopivec, *Za uvod*, str. 5.

257 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 252.

258 Perovšek, »V zaželeni deželi«, str. 252–257; Godeša, *Čas odločitev*, str. 27–30.

259 Prav tam, str. 20, 86–87, 112–113.

da je moderna doba izoblikovala tudi druge nazore, ne izpremeni ničesar na stalnosti in globoki zakoreninjenosti krščanstva, ki je pri nas izraženo v katoliški veroizpovedi. /.../ Nobena ‚sodobna‘ ideologija ni tako močna in prepričevalna, da bi mogla nadomestiti veliko kulturno, etično in psihološko vsebino krščanstva, ki je še vedno neizčrpen rezervoar moralnih sil v našem ljudstvu in ki pomeni zaradi tega tudi socialno silo neprecenljive vrednosti, saj predstavlja duhovno povezanost s preteklostjo ter večnostna načela v minljivih vrtincih časa.«

Je tudi socialno oblikujoča sila, ki vodi k solidarizmu, svoje vernike napolnjuje z zavestjo višje odgovornosti ter daje njihovemu dejanju in nehanju globlji smisel. Danes se »pri ocenjevanju krščanstva in posebej še katoličanstva polaga važnost na njegovo nadosebno, družbeno, narodno, občečloveško vrednost. Njegova socialna naloga ni, da rešuje to, česar ne bo mogoče rešiti pred tokom časa, marveč da oznanja ideale ljubezni do bližnjega, človečnosti, miru in dobrote, visoke npravne vzore odpovedi in požrtvovalnosti, ki so tako zvezani z duhom Kristovega nauka, da jih nobena bodoča tisočletja ne bodo mogla in smela zatajiti.« Zato se Slovenci, najsi posameznike ločijo osebna naziranja, globoko zavedajo moralne vloge čiste verske misli v socialnem in narodnem življenju.²⁶⁰ Navedene *Jutrove* besede so na katoliški strani toplo sprejeli. *Slovenec* je poudaril,

»da so izginile te (kongresne – op. J. P.) dni vse politične razlike in da so tudi glasila skupin, ki so kulturno usmerjene več ali manj drugače nego mi, proslavila evharistično manifestacijo kot manifestacijo krščanskega idealizma in npravstva ter dokazala, da vsak pravi Slovenec nosi Boga v svojem srcu in da je vsak pošten slovenski človek, četudi nismo prav vsi v vseh načelih popolnoma istih misli, trdno prepričan, da nas iz sodobne duhovne zmede in tudi iz gospodarske stiske (globoko značilno je, s kolikim razumevanjem in vnemo so doprinesli k sijaju evharističnega kongresa tudi naši gospodarski (liberalni – op. J. P.) krogi) ne more rešiti ničesar drugega kakor religiozni idealizem in npravstvena trdnost krščanstva in njegove kulture.«²⁶¹

V ideološkem in političnem pogledu pa je razmerje med katoliško in liberalno stranjo ostalo enako. Ko je leta 1936 društvo Krščanska šola nastopilo proti sokolskim vzgojnim načelom in obenem ponovilo trajno zahtevo katoliškega gibanja za dosledno, izključno po katoliških učiteljih uveljavljeno vzgojo v šolah in popolno svobodo vzgoje za katoliške slovenske starše,²⁶² je z liberalne strani nastopila sokolska župa Ljubljana. Postavila se je v bran svobodne osebnosti in opozorila, da so glede na zahteve Krščanske šole slovenski starši v vzgoji svojih slovenskih otrok neposredno podrejeni papeževim navodilom.

260 *Jutro*, 16, št. 147, 28. 6. 1935, str. 1, V znamenju križa.

261 *Slovenec*, 63, št. 148a, 2. 7. 1935, str. 1, »Ljubezen vse zmaga« (Sveti Pavel).

262 *Slovenec*, 64, št. 102a, 5. 5. 1936, str. 3, Zahteve Krščanske šole.

Društvo Krščanska šola je samo orodje splošne mednarodne katoliške akcije. »Za hrbtom poštenih in idealnih slovenskih staršev, ki so jedro naroda, vidimo pestro skupino brezčutnih, oblastiželjnih napadalcev, ki preže, da naši materi iz naročja iztrgajo njenega otroka in ga vržejo v duševno suženjstvo tujcu.« Ne gre za versko življenje, za čista krščanska moralna načela, za notranjo čistost in plemenitost človeka, pač pa za povsem in izključno posvetne, daljnosežne, narodu nevarne politične in gospodarske cilje. Svoje svetinje, resnico in pravico, svoje notranje in moralno življenje narod sam skrbneje in pazljiveje čuva kakor samozvani tuji varuhi, ki so z nasiljem zasedli njegovo duhovno polje. Zato ima tak narod neovirano pravico, da sam odloča o sebi in o vzgoji svoje mladine. Poudarek je veljal tudi Sokolu. Svoje poslanstvo izpolnjuje po spoznanju dognane in nezapovedane resnice, po moralnih in etičnih načelih svobodne osebnosti.²⁶³ Dobro leto pozneje se je po znanih junijskih dogodkih ob obisku predsednika JNS Petra Živkovića v Sloveniji leta 1937 v interpelaciji na predsednika jugoslovanske vlade dr. Milana Stojadinovića oglasil še Kramer. Poudaril je, da na Slovenskem Cerkev služi politiki in da se vera istoveti s strankarstvom. Slovenska JRS svojo moč vzdržuje z razdraževanjem močnega katoliškega čuta naroda, pod njenim imenom se skriva »stari razbrzdani klerikalizem, sovražnik narodne svobode«.²⁶⁴

Idejnopolična doslednost tudi na liberalni strani ni popustila. Enako je bilo pri vprašanju naroda in države, to je zavezanosti unitarizmu. 19. in 20. avgusta 1935 so jo potrdili v t. i. Pohorski deklaraciji, ki so jo pod Kramerjevim vodstvom oblikovali vodilni politiki JNS iz Dravske, Savske in Primorske banovine (Slovenije, Hrvaške s Slavonijo in Dalmacijo ter osrednje Bosne in zahodne Hercegovine). Deklaracija je poudarila, da so Srbi, Hrvati in Slovenci

»v etničnem oziru en narod in v skladu s tem more edino prava jugoslovenska misel biti soliden temelj za napredek nacije in razvoj države. Narodno edinstvo je čuvstvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti eden del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje ter izven te celine razvijati svojih kulturnih in gospodarskih sposobnosti. /.../ Jugosloveni kot narod se morejo razvijati samo v unitaristični državi. Nosilec državnosti je ves naš narod, t. j. Srbi, Hrvati in Slovenci kot ena politična edinica, zbrana okrog svojega kralja. Praktično to zahteva, da se na eni strani državna politika ne sme in ne more voditi pod pretežnim vplivom samo enega dela naroda, a na drugi strani, da se ne more noben del naroda otresti obveznosti, ki jih ima napram celoti. Vprašanja, ki nimajo izrazito splošnodržav.[nega] značaja, se morajo reševati po pokrajinah (regionalno), uveljavljajoč pri tem do skrajnih meja načelo dekoncentracije uprave v banovinah z izgrajeno in finančno zasigurano samoupravo.«²⁶⁵

²⁶³ Rus, *Pričevanja in spomini*, str. 35–36.

²⁶⁴ Kramer, *Junijski dogodki v Sloveniji*, str. 24, 34–35, 36.

²⁶⁵ *Jutro*, 16, 22. 8. 1935, št. 193, str. 1, Beseda jugoslovenskih nacionalistov.

Pri tem stališču so vztrajali do konca prve jugoslovanske države. V vprašanju slovenske banovine, ki je nastopilo leta 1939, je JNS, temelječ na ideji jugoslovanskega nacionalnega integralizma, enotnega gospodarskega prostora in »višjega državnega in nacionalnega stališča«, soglašala le s kompromisno rešitvijo, ko bi uvedbo (omejenih) pokrajinskih avtonomij pogojevala močna povezovalna vloga jugoslovanske države. Federativno ureditev države je razglašala za največjo nevarnost Slovincem.²⁶⁶

Poleti 1935, ko so na liberalni strani rešilno politično bilko videli le še v jugoslovanskem unitarizmu, je v njenem nazorskem prostoru dozorelo spoznanje o bankrotu slovenskega liberalizma. Zapisal ga je kritični liberalni intelektualec, zgodovinar dr. Fran Zwitter, ki je poudaril: »Slovenski liberalizem ne končuje v viharjih in prevratih, kot nositelj nekih miselnih in etičnih vrednot, pač pa se nacionalno in socialno izkoreninjen razkraja v praznoti duha in v cinični borbi za grobo korist.«²⁶⁷ To je nato pokazalo ravnanje liberalne politike, ki večji del druge polovice tridesetih let ni ponudila ničesar novega. Njena »zvezdna leta« so minila in vsi Kramerjevi napor, da bi jo kot glavni tajnik JNS, slovenski liberalni politični voditelj in član Senata Kraljevine Jugoslavije oživil kot upoštevanja vreden dejavnik, so bili neuspešni.²⁶⁸ Volilno merjenje moči v tem času je pomenilo zgolj dokaz primata JRS. Udarci, ki jih je dobivala liberalna politika, in napovedovana demokratizacija v državi pa so pripomogli, da je oživila nekatere svoje demokratične poglede. Ponovno je podprla žensko volilno pravico, obnovitev demokracije in tajne volitve kot pogoje za uveljavitev temeljnih demokratičnih načel in državljanskih svoboščin. Kritično se je poglobila tudi v svojo dejavnost v prvi polovici tridesetih let in negativno ocenila udinjanje diktaturi in diktatorskim metodam. Ob njenih nespremenjenih državnopravnih stališčih jo je spremljalo tudi spoznanje, da federativna ideja postaja organizacijska ideja države.²⁶⁹ Vendar se je, tako kot katoliški strani glede Banovine Slovenije, čas za morebitno liberalno politično prenovo iztekel. Mladina JNS (MJNS), ki je v nasprotju s staro JNS izražala hotenje mladih vitalnih sil v prizadevanju za preroditev političnega življenja, je privoljevala v strankin program in tudi po tem, ko je leta 1940 oblikovala svojega, ni prihajalo do usodnejših medsebojnih razhajanj. Oboji so delovali skupaj. Bila pa je pobudnica akcije za strnitev vseh »naprednih« sil oziroma združevanje liberalnih sil na Slovenskem v podpori jugoslovanski narodni in državni skupnosti v času, ko je nova svetovna vojna

266 Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 180–190.

267 Zwitter, *Bankrot slovenskega liberalizma*, str. 304.

268 O Kramerjevi politični dejavnosti v drugi polovici tridesetih let gl. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 237–250.

269 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 91–94.

trkala na vrata jugoslovanskih Slovencev.²⁷⁰ Kot zanimivost pa lahko opozorimo, da so, tako kot na katoliški, tudi na liberalni strani zagovarjali prisilno delo. V gospodarskem delu programa MJNS so zagovarjali stališče, da bo država »s taborišči za prisilno delo /.../ primorala h koristnemu delu tudi delomrzneže. Načelo ‚brez dela ni jela‘ mora priti do polne veljave.«²⁷¹

Liberalna stran je novo svetovno vojno dočakala politično heterogena. Razcepila se je na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so jih ločila stališča do različnih vprašanj – do demokracije, parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma. Mnoge skupine so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zveze na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem socialnogospodarski interesi, usmerjenost drugih pa predvsem narodnopolitični interesi.²⁷²

VIII.

Obe strani meščanske politike, katoliška in liberalna, sta se v zvezi z vprašanji, s katerimi sta se srečali v obravnavanem dobrem polstoletju, opredelili tudi v odnosu do totalitarističnih idej in sistemov moderne – komunizma, fašizma in nacizma. Vse sta odklonili. SLS je v boljševizmu, ki se je na oblast povzpел z eno najstrašnejših revolucij na svetu, videla največjo civilizacijsko nevarnost.²⁷³ Sicer so v prvi polovici dvajsetih let na katoliški strani v komunizmu ali boljševizmu kljub njegovemu protikrščanstvu še videli družbeni pojav, ki bi lahko tudi drugim socialnim gibanjem ponudil nekatere družbene in gospodarske rešitve. O tem je govoril Anton Korošec, ki je še leta 1932 omenil, da je komunizem »potrebno zlo«.²⁷⁴ A obenem je bil in ostal globoko prepričan nasprotnik komunizma ali boljševizma. Že leta 1920 je na zboru zaupnikov SLS 6. in 7. aprila poudaril, da bo »boj prihodnosti, boj, ki se bo resno bojeval med strankami, /.../ samo boj med krščanskim socializmom in med komunizmom.«²⁷⁵ Slovenska JRS je na to opozorila tudi v tridesetih letih. Ko je *Slovenec* poleti 1936 pojasnjeval, kdo je enakovreden tekmeč katolicizmu, je posebej poudaril: »Edini, ki se poleg

270 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 218–233. Program MJNS gl. v *Politična, gospodarska in socialna načela OJNS*.

271 Prav tam, str. 61.

272 Melik, *Slovenski liberalni tabor*, str. 23.

273 Perovšek, *Slovinci in slovanski svet*, str. 148.

274 Prav tam, str. 147, 159.

275 *Slovenec*, 48, št. 79, 8. 4. 1920, str. 2, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke.

katolicizma bije za bodočnost je komunizem. /.../ Samo dvoje je danes: ali bo naša bodočnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arska gotovo ne bo.«²⁷⁶

Na katoliški strani so izjavljali, da komunizem oznanja razredno sovraštvo, je vera sovraštva, ki uči nujni, neizbežni in katastrofalni medsebojni boj družbenih razredov. Njegov cilj je dobiti v roke prav vso oblast in nato s pomočjo diktature proletariata in sredstev, ki mu jih nudi vsemogočna država, uničiti svoje nasprotnike ter na podlagi delavske razredne sebičnosti izbrisati sleherno sled dotedanjega družbenega in duhovnega (verskega) razvoja. Komunistični materializem je zavestno in popolno brezboštvo. V Zvezi sovjetskih socialističnih republik (ZSSR) svojih revolucionarnih obljub ni izpolnil, saj ne daje nobenega jamstva ne za enakost, ne za svobodo, ne za neizkoriščanje in ne za socialno blaginjo. Je goli, surovi, prostaški despotizem, veliko bolj okruten, kot so bili vsi dotedanji. Obsega človeka v celoti in ga spreminja v kolektivistično žival. Komunizem je judovsko delo, glavni nosilec boja proti njemu pa je katoliški idejni in družbeni dejavnik. Po objavi okrožnice Pija XI. proti brezbožnemu komunizmu leta 1937 je veljalo avtoritativno zanikanje sodelovanja med katoličani in komunisti. Boj med komunizmom, ki je »največja nevarnost naše dobe«, in krščanstvom je iz moralnih in verstvenih razlogov nujen. V vprašanje komunizma so se posebej poglobili dr. Lambert Ehrlich, Aleš Ušeničnik, dr. Ivan Ahčin in Fran Erjavec.²⁷⁷

Ostra je bila tudi liberalna obsodba komunizma ali boljševizma. Liberalci so poudarili, da pomeni zrušenje vsega, kar je obstajalo, zrušenje veljavnih zakonov, ustanov ter javnih in zasebnih dobrin – in vzpostavitev oblasti posameznikov, ki razpolagajo z življenjem in imetjem drugih. Boljševizem je uničil socialno strukturo, gospodarstvo pa potisnil na predpotopno raven. Pomeni diktaturo manjšine in program največje nekulture, nesvobode in tiranstva, ki ga ni izvrševal niti nekdanji car. Boljševizem, v katerem so na liberalni strani videli odločujoč judovski vpliv, je treba uničiti, četudi s silo. Je največja zločinska zabloda, kar jih beleži svet. Kljub siceršnji nevarnosti, ki so jo videli v boljševizmu, pa so menili, da je razvoj v ZSSR dokazal neuresničljivost marksistične doktrine ne glede na vsa njena zunanja znamenja. S skrajno ostrim obsojanjem boljševizma je izstopal Ivan Tavčar, ki je dosledno branil načelo zasebne lastnine, medtem ko je Ivan Hribar nadaljnji napredek ZSSR videl v odmiku od komunističnih idej. Proti boljševizmu je že leta 1919 nastopil *Slovenski narod*, ki je v več nadaljevanjih objavil daljši prispevek Prof. –умовья (–umova) o uničujočih razmerah v Ruski sovjetski federativni socialistični republiki. Za meščanski tabor je bil komunizem njegov ključni nasprotnik in v taki ideološki ter politični drži je dočakal drugo svetovno vojno na Slovenskem.²⁷⁸

²⁷⁶ *Slovenec*, 64, št. 169a, 26. 7. 1936, str. 1, Kje je sovražnik?.

²⁷⁷ Perovšek, *Slovenski in slovanski svet*, str. 146–148, 157–195.

²⁷⁸ Prav tam, 140–145, 148–157, 197–198; *Jutro*, 19, št. 66, 19, 3, 1938, str. 1, Strelji v Moskvi.

Meščanska politika je tudi o fašizmu in nacizmu izrekla ostre besede. Na katoliški strani so opozarjali, da je fašizem v Italiji uvedel diktaturo kot trajno ustanovo v prepričanju, da je z nasilnimi sredstvi mogoče ukrotiti duha celega kulturnega naroda. Fašizem je uvedel tiranske in boljševiske metode vladanja. Vodi ga »svetovladstvo«, poudarja le pravico močnejšega, avtoriteto, ki sloni na sili, in povsem laično utemeljen hierarhični red. Njegov namen je absolutna vlada »najvrednejšega« naroda in podjarmljenje »inferiornih plemen«. V tridesetih letih pa so v fašizmu videli mnogo simpatičnih potez tudi za katoličane, saj udejanja odpravo razrednega boja in korporativno državo. Kar je pozitivnega v fašizmu, je vzeto iz krščanstva, in v tej smeri more biti fašizem del protiboljševistične fronte.²⁷⁹ Bistvene točke razhajanja med fašizmom in katoliško politiko so se kazale v vprašanju odnosa med državo, družbo in Cerkvijo, predvsem glede vzgoje mladine, vloge Cerkve v državi in družbi ter v odnosu do rasističnih teorij. Skupne pa so bile zahteve po odpravi razrednega boja, stanovsko-korporativistični ureditvi družbe in protiliberalizmu v najširšem smislu.²⁸⁰

Stične točke, kot so odprava razrednega boja, protiliberalizem in protisemitstvo, je imel katolicizem tudi z nacizmom, čeprav se je z njim sicer ostro razhajal. Nacizem je imel za uničevalca vseh moralnih, kulturnih in političnih vrednot človeštva. Oznanja prvenstvo plemena, napadalnih in osvajalnih nagonov »plave bestije« ter njenih roparskih, nasilnih in amoralnih instinktov. Nacistični človek hoče zmago svoje rase, tiste, ki bo najbolj znala uveljaviti svojo nprav, svojo kri in svojo nagonsko kulturo v boju z drugimi, ki jih želi podjarmiti kot sužnje. Narodni socializem na temeljih razdirajočega animaličnega egoizma gradi svojo fašistično pasemsko miselnost in politično doktrino. Katoliška stran je nacizem odklanjala tudi zaradi njegovega državnega kulturnobojnega stališča proti krščanskemu verskemu življenju. Namesto vere je vzpostavil poganski nacionalizem in ni nič manj nevaren kot komunistično brezboštvo.²⁸¹ Toda kljub temu, da sta bila za katoliško stran fašizem in nacizem njena prepoznavna sovražnika, je v njej prevladovalo stališče, da sta brezbožni komunizem in boljševizem vendar večje zlo, ker sta nepomirljiva sovražnika krščanske kulture, katolicizma in s tem tudi slovenskega naroda. Zato velja brezkompromisni boj predvsem njima.²⁸²

Ko je nova svetovna vojna, katere grozljivosti so se v meščanskem taboru dobro zavedali,²⁸³ vzplamtela v Evropi in je na njenem začetku prišlo do vojaške prevlade sil osi, so se na katoliški strani idejno in politično obrnili k načelu novega avtoritarnega reda. Zavzemali so se tudi za pristop Jugoslavije k silam

279 Perovšek, Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma, str. 107.

280 Pelikan, Razcep v katoliškem taboru, str. 379.

281 Perovšek, Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma, str. 107–108.

282 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 249.

283 Perovšek, Slovenci, Jugoslavija in začetek vojne, str. 90.

osi. Neposredno pred njihovim napadom na Kraljevino Jugoslavijo pa so visoki predstavniki slovenske JRS, ki je tedaj ponovno prevzela staro strankino ime – SLS, sklenili, da v primeru sovražne zasedbe slovenskega ozemlja niti stranka sama, niti nobena njena organizacija, niti noben njen funkcionar ne morejo in ne smejo na kakršenkoli način sodelovati s sovražno oblastjo ali s sovražnimi nacističnimi in fašističnimi organizacijami. Ljudje na gospodarskih položajih pa naj ostanejo na svojih mestih in skušajo varovati interese prebivalstva.²⁸⁴ 3. aprila 1941, ko je minister v Simovičevi vladi dr. Fran Kulovec, ki je po Koroščevi smrti prevzel vodenje slovenske JRS, iz Beograda prispel v Ljubljano in se po sestanku s strankinim vodstvom v Sloveniji takoj vrnil nazaj, je prišlo do spremembe, kako naj stranka ravna ob napadu sil osi na Jugoslavijo. Takrat so se v vrhu katoliške politike dogovorili, da po zgledu enakega telesa iz leta 1918 ustanovijo Narodni svet za Slovenijo, z namenom, da to telo pripravi vse potrebno za ustanovitev slovenske države pod nemškim protektoratom.²⁸⁵ Že pred tem pa so v meščanski politiki v ozkem krogu potekali razgovori o medsebojnem strankarskem sodelovanju, vendar do napada sil osi na Jugoslavijo o tem niso sklenili nobenega dogovora.

Tudi na liberalni strani so fašizem odklanjali zaradi njegovega nedemokratskega značaja. Ob tem so izjavili, da sta fašizem in boljševizem »dva politična in svetovnonazorska ekstrema, ki sta si kljub svojim različnim socialnim in idejnim poreklom istovetna«.²⁸⁶ Poudarjali so, da ima fašizem teroristični, totalitaristični in zločinski značaj, in opozarjali na njegovo grobo protislovensko državno politiko. Fašizem je nasilna vlada oborožene manjšine, ki prezira liberalno demokratično družbo in ustrahuje ogromno večino italijanskega naroda. Skladno s svojim unitarističnim narodnodržavnim programom pa so na fašizem pozitivno gledali kot na odločilnega dejavnika italijanske narodne in državne enotnosti. Opozarjali so, da predpostavlja njegovo kulturno in gospodarsko uravnoteženost. Že zelo zgodaj pa so poudarili, da je grožnja za evropski mir, a kot najhujše nasprotje duhu modernega časa bo propadel z »železno neizprosnostjo zgodovine«.²⁸⁷

Enako odklonilno je liberalna politika ocenjevala nacizem. Nemčijo je videla kot državo, v kateri vlada narodnosocialistična totaliteta, in to ne le proti Judom, ampak proti vsakomur, ki ni po volji režimu kljukastega križa, to je tudi proti marksistom, liberalcem in ultramontanistom.²⁸⁸ Nobena avtokracija, kar jih pozna zgodovina, ni dosegla Hitlerjeve absolutne moči nad nemškim narodom. »Niti ‚solčni kralj‘ ni

284 Godeša, *Čas odločitev*, str. 38–40, 153, 161–164.

285 Godeša, *Okupacija kot prelomnica*, str. 100–107.

286 *Jutro*, 14, št. 98, 28. 4. 1933, str. 1, Pogrom proti duhu.

287 Perovšek, *Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma*, str. 105–106; *Jutro*, 17, št. 196, 26. 8. 1936, str. 1, *Ljudska fronta*.

288 Perovšek, *Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma*, str. 106.

smel z enako pravico in resnico reči o sebi ‚Ĺetat čest moi‘, in Bismarckov absolutizem železne pesti je bil v primeri z današnjim režimom v Nemčiji krotka, demokratska idila.« Znanost in kultura sta morali obleči rjavo srajco, Hitler zase zahteva absolutno avtoriteto tudi na polju vere in cerkve.²⁸⁹ Narodnosocialistična Nemčija je izraz ogromnega radikaliziranja nemških nacionalnih stremljenj, ki v okviru svojih velikih, širokopoteznih načrtov posega tudi po slovenskem ozemlju. V hitlerjevskem programu so Slovani postavljeni v isto vrsto kot Judje, to je med manjvredne rase. Nemški nacionalizem, prežet od nadute zaverovanosti v lastno veljavo in od zmotnih, znanstveno nevzdržnih rasnih teorij, izključuje v odnosih med narodi vsako etiko. Edino Nemci imajo posebno pravico do življenja. Kar zadeva staro nemško imperialistično težnjo Drang nach Osten in Drang nach Süden, je nemški narod ostal samemu sebi zvest. Nemški nacizem je trajna grožnja za evropski mir. Že leta 1933 je *Jutro* pisalo, da bi Nemci, če bi se čutili dovolj močne, raje danes kot jutri udarili po svojih sosedih in po vseh, ki bi jih mogli doseči.²⁹⁰ Z anšlusom in prihodom Nemčije na slovenske meje marca 1938 se je okrepila liberalna zavezanost državi, ki je postajala vse bolj ogrožena. Po izbruhu vojne so posamezne liberalne skupine v letih 1939–1941 v povezavi z britanskimi obveščevalnimi službami prešle k aktivnemu podtalnemu delovanju proti nemškemu rajhu. Njegove niti so se stekale v rokah liberalnega prvaka Alberta Kramerja, čeprav si je pred tem (neuspešno) prizadeval za nemško naklonjenost in je nemškemu poslaniku v Jugoslaviji Victorju von Heerenu zagotavljal, da bo opozicija, če zmaga na skupščinskih volitvah leta 1938, nadaljevala tedanjo vladno politiko prijateljstva z Nemčijo.²⁹¹

IX.

Ideološki boj in nasprotujoči pogledi na socialno problematiko so odločilno zaznamovali dobo od nastanka modernih političnih strank do druge svetovne vojne na Slovenskem. V tem času sta se usodno gradila »avtoritativni sindrom Slovencev«²⁹² in nesprejemanje *drugega*. Na idejne zahteve katoliške strani po splošni prevladi se je liberalna odzvala z obrambo svojih identitetnih načel. Pri tem je zaradi moči katoliškega gibanja in njegove doslednosti velikokrat zašla v skrajno kulturnobojno ostrino. Obenem si je z ekskluzivnim socialnim stališčem zaprla pot do ljudstva. Katoliška stran je ravnala obratno. »V nazorsko

289 *Jutro*, 14, št. 155, 6. 7. 1933, str. 1, Hitler in cerkev. Gl. tudi *Jutro*, 14, št. 98, 28. 4. 1933, str. 1, Pogrom proti duhu.

290 Perovšek, Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma, str. 106; *Nemški imperijalizem*, str. 4, 12; *Jutro*, 14, št. 137, 15. 6. 1933, str. 1, Prvi poraz nemških rasistov; št. 206, 3. 9. 1933, str. 1, Nemška nevarnost.

291 Vodušek Starič, Liberalni patriotizem, str. 60; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, str. 1–241; Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 248.

292 Juhant, Kocbek kot veličina in neznanost, str. 426.

diferenciranem svetu, ki priznava legitimnost sleherne iskrene vesti, pa se morajo ljudje vsaj kot občani in državljani zadovoljiti s soglasjem v temeljnih tezah, ki so v skupnem življenju neobhodno potrebne. Obseg teh skupnih spoznanj in norm je nujno različen. Če takega dogovora ni, nastopijo strahote duhovne državljanske vojne, ki poznajo samo radikalne parole in se zadovoljujejo samo z uničenjem nasprotnika.«²⁹³ To je vplivalo na bivanjski način Slovencev, ki so se obenem srečali še z marksističnim dejavnikom in v njegovem okviru s komunistično stranko. Meščanski pol ju je zavrnil, tako kot je zavrnil tudi fašizem in nacizem. Konec tridesetih let je na katoliški strani prišlo do pogledovanja k avtoritarizmu. Narodna avtonomija je bila vodilo meščanske politike v avstrijski dobi, z jugoslovansko pa je liberalna stran prešla k politiki jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma. Katoliška stran je nasprotno zagovarjala slovenski avtonomistični narodnoemancipacijski koncept, kar ji je, obenem z večinskimi katoliškimi naziranjem, zagotovilo vodilni položaj v narodu. Teža medsebojnega izključevanja je utemeljila slovensko narodnopolitično življenje pred drugo svetovno vojno, ta pa je Slovincem onemogočila, da bi v nadaljnjem obdobju evolutivno reševali medsebojna sporna vprašanja in dopustili možnost sprejemanja ter spoštljivega in strpnega življenja drugega z drugim.

293 Tominšek Perovšek, *Frančiček Lampe: zmerno, z ljubeznijo*, str. 176.

